

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

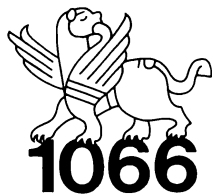

32. årgang nr. 2 2002

August

Tidsskrift for historie

Tidsskrift for historie

Adresse

c/o Institut for Historie
Njalsgade 102, 2300 København S
Giro 4 18 85 51
www.1066.dk

Ansvarshavende redaktør

Birgitte Holtén, ph.d., Center for Virksomhedshistorie, Handelshøjskolen i København, 2200 København N
e-mail: holtén@hum.ku.dk

Anmeldelsesredaktør

Gunvor Simonsen
gsi@ra.sa.dk

Layout- & billedredaktion

Pelle Larsen & Christian Nicolaisen
e-mail: pelle_larsen@hotmail.com

Redaktion

Benjamin Asmussen, Michael Bregnsbo, Michael Gelting, Anne Katrine Gjerløff, Birgitte Holtén, Pernille Ipsen, Pelle Larsen, Trine Lassen, Rasmus Mariager, Gunvor Simonsen, Mia Münster-Swendsen, Sniff Nexø, Christian Nicolaisen

Ekspedition

Pernille Ipsen
Peter Fabersgade 20, 2. tv.
2200 København N
e-mail: 1066@hum.ku.dk

Priser

32. årgang:
Abonnement 4 numre kr. 185,-
Institutionsabonnement kr. 200,-
Udenlandske abonnenter kr. 200,-
Introduktionstilbud for studerende kr. 100,-
Løssalg pr. nummer kr. 50,-
Ældre årg. pr. nummer kr. 25,-

Tryk

Sat med New Caledonia Semi Bold 10,7 pkt.
Kandrup Bogtrykkeri, København
ISSN 0106-0627
Alle henvendelser vedr. adresseændring o.l. bedes rettet direkte til postvæsenet.
Eftertryk tilladt i uddrag, forudsat tydelig kildeangivelse.

32. årgang nr. 2, august 2002

Anders Lundt Hansen

Runernes undergang 3

Peter Henningsen

Rang og titler klingre skal omkring mit navn som bjælder
– Titulaturer, prædikater og patronymier i 1700-tallets Danmark 11

Martin Iversen

Et blomstrende historikermiljø på Stenbroen 25

Anmeldelser

Sebastian Olden-Jørgensen: Til kilderne! Introduktion til historisk kildekritik samt Claus Møller Jørgensen og Carsten Tage Nielsen (red.): Historisk analyse - nye teorier og metoder (Helge Paludan) 33
Adam af Bremens krønike. Oversat og kommenteret af Allan A. Lund
(Michael H. Gelting) 36
Lino Vogt: Laug, Slægt og Stat. Den politiske udvikling i Fjrenze 1281-1295
(Jakob Ingemann Parby) 39
Jørgen Hornemann: Danmarks Statsmand. A.P. Bernstorff og hans samtid
(Dan H. Andersen) 40
Lars Roar Langslet: Den glemte konge - Christian VIII, Konge af Norge, Konge af Danmark
(Niels Clemmensen) 42
Annette Østergaard Schultz: Pligtarbejde og lystarbejde. Historie om at bryde veje i Nordvest- og Midtjylland 1842-1855
(Karl-Erik Frandsen) 45
John T. Lauridsen: Samarbejde og modstand. Danmark under den tyske besættelse 1940-45. En bibliografi
(Peter Birkelund) 46

Anne Katrine Gjerløff

Ecce Home (II): Nora og eunukkerne bagsiden

Forsideillustration

I 1700-tallets aristokratiske kultur var det altafgørende, at være en del af *Le Monde*, når man ville regnes for "noget". Adgangsbilletten til den fornemme verden udgjordes ikke af adelskab og rang alene, men også af om man beherskede en række oratoriske og kropsmæssige teknikker til den yderste perfektion og elegance. Sådanne teknikker kunne f.eks. bestå i "den elegante konversation" og "den rette positur". Det er en sådan elegant situation, som maleren her har indfanget. En herre klædt i den rette mode konverserer to damer, mens han indtager en elegant positur. Den blanding af frivolitet, eroticisme og streng overholdelse af de gældende konventioner for honnet opførsel, som var fremherskende i rokokoen omkring århundredets midte, præger billedet i alle detaljer. Der hersker således ingen tvivl om, at de afbildede personer lever op til alle tidens forestillinger om, hvorledes livet i *Le Monde* udfoldede sig. (Wilhelm Hausenstein: Rokoko, München 1958, S. 9).

1066 henvender sig til alle historisk interesserede. Tidsskriftet indeholder artikler og anmeldelser om dansk og international historie, og stofvalget spænder fra oldtiden til samtidshistoriske begivenheder. 1066 ser det som en særlig opgave at viderebringe resultaterne af kandidatspecialer og ph.d.-afhandlinger. Tidsskriftet udkommer fire gange årligt og udgives med støtte fra Kulturministeriets bevilling til almentkulturelle tidsskrifter.

Runernes undergang

I omkring 800 år, fra ca. år 400 til år 1200, var runerne det danske sprogs eneste skriftlige udtryk. Derefter overtog de nuværende romerske bogstaver den funktion. Overgangen fra runer til romerskrift er ofte blevet betragtet som en nødvendig og uundgåelig udvikling, hvor det primitive og upraktiske skriftsystem blev udskiftet med et mere anvendeligt og avanceret. Denne opfattelse bygger på en efterrationalisering af romerskriftens endelige sejr, og kan ikke begrundes ud fra kildematerialet. Derimod viser kilderne, at runerne og romerskriften sameksisterede i Danmark i omkring 250 år, fra midten af 900-tallet til ca. år 1200. I denne periode blev romerskriften udelukkende brugt til at skrive det latinske sprog, og runerne primært til at skrive på dansk. Omkring år 1200 udvidede romerskriften sit domæne til også at omfatte det danske sprog, og siden da er dansk hovedsagligt blevet skrevet med de romerske skrifttegn. Skriftskiftet skete, fordi romerskriftens store betydning i den kristne religion gav den så stor social og intellektuel prestige, at interessen for at opretholde runetraditionen forsvandt.

Af Anders Lundt Hansen, cand.mag.

I nutidens samfund er det skrevne ord undværligt. Vi er omgivet af skrift på alle sider: aviser, bøger, blade, reklamer, tv, internet, regninger, kvitteringer, breve, forskudsopgørelser, øletiketter og så videre. Livet indledes med en dåbsattest og afsluttes med en dødsattest, og derimellem bruger vi pas, kørekort og underskrift til at identificere os med. Uddannelsessystemer verden over har beherskelsen af skriftsprog som en central kompetence og med god grund. Næsten alle jordiske samfund er i dag baseret på skriftlig kommunikation, administration, lovgivning og retshåndhævelse, så kan man ikke læse og skrive, er man ilde stedt. Skrift og skriftsprogets strukturer har afgørende indflydelse på, hvordan vi formulerer og formidler vores tanker, både på skrift og i tale. Skriften danner rammerne for vores måde at argumentere, konkludere og rationalisere, lige som den griber ind i måden hvorpå vi organiserer alt omkring os, fra vores tanker og ideer til vores politiske og sociale strukturer. Derfor er det væsentligt at undersøge, hvor nutidens skriftkultur kommer fra, og

hvilke perspektiver og begrænsninger den indeholder.

I denne artikel vil jeg først gennemgå henholdsvis rune- og romerskriftens kronologiske historie i Danmark fra ca. 800-1300. Dernæst argumenteres for de to skriftsystemers sameksistens ca. 950-1200, efterfulgt af en diskussion af grundene til romerskriftens succes, og endelig en kort perspektivering af de muligheder for videre undersøgelser, der åbner sig på baggrund af artiklens konklusioner.

Runerne

Man antager, at runerne er udviklet i Europa omkring Kristi fødsel under indflydelse af et eller flere middelhavsalfabeter. Runerækken er navngivet efter sine første bogstaver: Futhark. Oprindeligt bestod futharken af 24 tegn (se nedenfor).

Omkring år 800 var runerne forsvundet fra det meste af Europa, kun i England og Skandinavien levede de videre. I England var runerækken blevet udvidet til 31 tegn, men i Skandinavien gennemgik den omkring år 800 en rationalisering, der foren-

ƿ ʀ þ ƒ ʀ < X ƿ H ʀ | ʂ ƿ J Y ʂ ʀ B M M ʀ ʂ M X
f u th a r k g w h n i j p ÿ R s t b e m l o d n g

Gørlevstenen med en udgave af 16-tegns-futharken. Den står nederst i højre spalte, og læses nedefra og op. (Lis Jacobsen og Erik Moltke: Danmarks Runeindskrifter, København 1941, nr. 576).

klede runernes grafiske form og skar antallet ned til 16 (se nederst på siden).

Mens vi ved en masse om de institutioner, der forfattede, formidlede og forvarede romerskriften, ved vi stort set intet om, hvilke institutioner, der opretholdt den runeskriftlige kultur. Det skyldes blandt andet, at der er så få bevarede runeindskrifter, ca. 6.000 på verdensplan, hvoraf omkring halvdelen er på sten.¹ Hvis man antager, at

der i perioden 800-1300 har været en permanent bestand på 100 folk i verden, der kunne skrive runer, og at de har skrevet minimum en runeindskrift om ugen, så får man et materiale på 500 år gange 100 runekyndige gange 50 årlige indskrifter. Det giver 2.500.000 runeindskrifter. Nu rækker runeperioden dog væsentligt længere tilbage end år 800. Mængden af runekyndige har sandsynligvis været meget større end de hundrede i denne beregning, og det tager ikke en hel uge at riste en sætning. Så det egentlige tal på hvor mange runeindskrifter, der er blevet lavet, kan sagtens være ti, hundrede eller tusinde gange større. Af hele dette materiale er kun bevaret ca. 6.000 indskrifter. Bare i forhold til det lave estimat på 2.5 million indskrifter, er det under 3 promille af materialet, som har overlevet til i dag.² Et så spinkelt materiale er naturligvis ekstremt følsomt over for selv meget små tilfældigheder i fundsituationerne, og ekstraordinære enkeltfund eller små forskelle i materialeholdbarhed kan fuldstændigt forvride billedet af runebrugen. Der er således ingen tvivl om, at stenindskrifterne er urimeligt overrepræsenteret i det bevarede materiale. Tilsammen burde disse forbehold én gang for alle kvæle ethvert forsøg på at lave statistik og kvantitative analyser over sammensætningen af det bevarede runemateriale. Et lignende usikkerhedsmoment gør sig naturligvis også gældende for det romerskriftlige materiales vedkommende, men dér er bevaringssituationen en anden. Den kulturelle ramme omkring romerskriften kombinerer nemlig i nogen grad de skriftproducerende og skriftbevarende funktioner i de samme institutioner, klosteret, domkapitlet eller kancelliet. At der må have været lignende institutioner tilknyttet runerne sandsynliggøres af, at de ændringer futharken gennemgik, blev gennemført relativt hurtigt og konsekvent. Omkring midten af tusindtallet blev runerækken udvidet, så den omfattede tegn med

ƿ	ᛚ	ᛞ	ᛠ	ᚱ	ʝ	*	†	l	†	h	↑	ᛞ	ʝ	↑	ᛗ
f	u	th	a	r	k	h	n	i	a	s	t	b	m	l	R

Pjedsted Egekiste. Runer blev oftest ridset i træ. Indskriptionen på denne egekiste lyder: "Gunne Smed gjorde mig". Bemærk at runerne har skrå linier for ikke at falde sammen med træets vandrette årer. (Lis Jacobsen og Erik Moltke: Danmarks Runeindskrifter, København 1941, nr. 106).

fonetiske værdier svarende til alfabetets bogstaver (se nederst på siden).

Udvidelsen var en konsekvens af den øgede konkurrence med romerskriften, der havde flere tegn, og derfor kunne gengive mere nuancerede lyde. Ændringen i forhold til 16-tegns futharken var primært, at nogle af runerne fik tilføjet en prik, for at vise, at de udtrykte en lydvariant af den oprindelige rune. For eksempel er runen for G en P-rune (K) med en prik, og runen for E er I-runen (I) med en prik.³

Udvidelsen fandt sted som følge af konkurrencen med romerskriften, men ændringen foregik helt på runernes egne præmisses. At sætte prikker var på ingen måde en romersk praksis, men der imod en ændring der var nem at tilføje i runernes medier, træ, ben o.l.⁴ Udvidelsen førte til at runerne overlevede konkurrencen med romerskriften, og da de døde ud omkring år 1300,⁵ skyldtes det ikke, at de var romerbogstaverne underlegne i praktisk henseende.

Romberbogstaverne

Romerskriftens udbredelse i Europa skyldtes en målrettet indsats fra de kristne institutioner: kirkerne og klostrene. I dette europæiske netværk cirkulerede lærde værker af enhver art, og de blev læst, brugt til undervisning, kopieret og sendt videre til andre klostre eller domkapitler. Det at skrive var i den romerske skriftkultur et sofistikeret håndværk, som krævede en lang række kundskaber og en del specialværktøj. Der

skulle bruges pergament af tyndslæbet kalve- eller lammeskind, blæk, fjerpenne, slibeknive til pennene og skræbeknive til at rette eventuelle skrivefejl. Efter at teksten var skrevet, skulle bogen illustreres og indbindes, og hvis det var et særligt fint værk, kunne den udsmykkes med beslag i ædle metaller, halvædelsten og forsynes med låsemekanisme. Hver bog var et individuelt kunstværk.

Alt dette var dog kun indpakning. Det vigtigste ved en bog var naturligvis indholdet, og når der blev gjort så meget ud af indpakningen, var det for at vise, hvor højt man værdsatte indholdet. Derfor er det ikke nogen overraskelse, at nogle af de smukkeste indbundne bøger fra middelalderen er biberne. Bibelen er kristendommens fundament, og dens tekst var i middelalderen selve grundlaget for den måde, verden blev opfattet og forklaret på. Bibelen repræsenterede Guds egne ord, overgivet til menneskerne, og Guds ord var den absolutte sandhed. Det var for at bevare og viderebringe denne værdifulde viden, at skriften og skriftkunderne blev tillagt så stor betydning i den kristne kultur.

Hele denne skriftkultur, med dens værktøj, institutioner, traditioner og kundskaber, benyttede sig af romerske bogstaver. Den romerske bogstavække var oprindeligt afledt af de græske bogstaver, og den er ligesom futharken navngivet efter sine første bogstaver, Alpha og Beta. Når vi bruger de selv samme bogstaver den dag i dag, er det et vidnesbyrd om, hvor fuldstændigt den romerske skriftkultur sejrede i middelalderens Europa.

De første romerbogstaver nord for Dannevirke, var sandsynligvis dem som de kristne missionærer havde med i deres Bibler. Der er ganske vist ikke fundet nogle levn efter de tidligste missionæres skrifter, men for eksempel i Ansgars helgenlevned fortælles det, at han medbragte bøger på sine rejser i Skandinavien.

† B † † P P * | P †
a b d e f g h i k l

Y † † B R † † † † †
m n o p r s t th u y

De to Jellingesten. Bemærk at Gorms lille sten er skrevet med lodrette linier, mens Haralds store sten er skrevet som linierne i en bog, fra venstre mod højre. (Lis Jacobsen og Erik Moltke: Danmarks Runeindskrifter, København 1941, nr. 116).

Den store Jellingesten, som blev rejst omkring midten af det 10. århundrede på foranledning af kong Harald Gormsøn, er det tidligste bevarede bevis på, at romerskriften var kendt i Danmark. Stenen er beskrevet med runer, men runerne står på vandrette linier, der skal læses fra venstre mod højre. Det er den almindelige måde at skrive på i dag, denne artikel er for eksempel skrevet sådan, men på runesten forekommer det så godt som aldrig. På runesten står indskrifterne som regel i bustrofedon, dvs. at første linie læses fra venstre mod højre (eller nedefra og op), næste linie tilbage igen fra højre mod venstre (eller oppefra og ned), og så fremdeles. Lodrette linier kan dog også forekomme med lineskift i stedet for bustrofedon. Sådan er

skriften for eksempel sat op på den lille Jellingesten, som Haralds fader Gorm rejste over sin dronning Thorvi.⁶ Når vi i dag skriver alle linier fra venstre mod højre, er det et element af den romerskriftlige kultur. Det er den måde, linierne blev nedfældet med blæk på pergament i de kristne institutioner rundt omkring i Europa i middelalderen. Når Jellingestenen er skrevet på denne måde, viser det altså, at stenens designer ikke bare har kendt til runerne og deres skriftkultur, men også har været stedkendt på romerskriftens territorium. Det tidligste bevis på, at romerskrift er blevet nedfældet på pergament i Danmark, er en reference i Roskildekrøniken til et dokument udstedt omkring år 1072/73 i forbindelse med en donation fra Estrid, Svend

Estridsens moder, til kirken i Roskilde.⁷ Et par og tyve år senere kommer så Knud den Helliges gavebrev til kirken i Lund fra 1085, som er det første dokument fra Danmark, hvis ordlyd vi kender i dag.

Sameksistensen

Kendskabet til romerskriften førte imidlertid ikke til, at man afskaffede runerne, der blev brugt flittigt op til 1200-tallet. I modsætning til, hvad man let kommer til at tro i dag, var romerbogstaverne nemlig væsentlig mere upraktiske end runerne. De var ikke velegnede til at blive snittet i træ, og de passede ikke nødvendigvis til lokalsprogets lyde og udtale. I 16-tegns futharken, der blandt andet er brugt på Jellingestenen, består alle runerne af én lodret streg, den såkaldte hovedstav. Forskellen på de enkelte runer udgøres af de mindre streger, der udgår fra hovedstaven, de såkaldte bistave. Bistavene er altid skrå, så de ikke risikerer at falde sammen med træets årer. Dertil kommer at runeskriftens skriveredskaber, kniv og træ, var billigere og lettere tilgængeligt end romerskriftens pen, blæk og pergament.

I dag er samfundets administration og organisering bygget så meget op omkring romerskriften, at det kan være svært at forestille sig, at tidligere samfund har kunnet fungere uden. Men det er snarere nutidens problem end fortidens. I starten af 1000-tallet blev England gentagne gange angrebet og plyndret af skandinaver, kulminerende med Svend Tveskægs erobring i 1013. Mange ting spiller ind på udfaldet af en krig, men evnen til at stille, forsyne og opretholde en hær, er et minimumskrav for enhver hærfører. Og denne administrative opgave løste danerne mindst lige så godt som englænderne, selv om englænderne havde kendt romerskriften i århundreder, mens der ikke fandtes nogen skandinavisk romerskriftlig tradition. Romerskriftens praktiske administrative betydning har ikke været altafgørende på dette tidspunkt. Jellingestenen viser, at man ved kong Haralds hof har kendt til både den runske og den

romerske skriftkultur. Ved udformningen af monumentet har man bevidst valgt et kompromis mellem de to systemer, og dermed er stenen også et monument over de to sameksisterende kulturer. I Dalby i Skåne har man fundet et mindre pompøst bevis, et dagligdags redskab fra den romerskriftlige kultur, der tydeligt illustrerer skrifternes sameksisten. I middelhavsområdet havde man siden antikken brugt små voksklædte tavler til at skrive på. I middelalderen fulgte de med romerbogstaverne rundt i Europa, og blev brugt til alle slags notater, kladder eller lignende.⁸ Til at skrive i voksen brugte man en lille griffel, og det er sådan én, man har fundet. Den er fint udført i bronze,⁹ og har tilhørt manden Bovi. Det ved vi, fordi han har ridset ”Bovi ejer griflen” på den med runer. Der er altså tale om en mand, der ejede redskaber, som i årtusinder havde været knyttet til den romerskriftlige tradition, og han brugte runerne til at skrive sit navn med. Vokstavler er en fast rekvisit til den romerske skriftkultur, så det er sandsynligt at Bovi har mestret både romer- og runeskriften, og da han skulle ride sit navn på bronzegriflen, valgte han de mest praktiske bogstaver til det formål, runerne. Når romerskriften i det lange løb fortrængte runerne, skyldtes det altså ikke umiddelbare praktiske fordele, og ej heller et uafvendeligt forløb, hvor den avancerede skrift afløste den mere primitive. Hvis det havde været tilfældet, ville overgangsperioden mellem de to skrifttyper næppe være blevet så lang.

For runernes og romerbogstavernes fædelige sameksistens fortsætter i århundreder efter Jellingestenen. Da Knud den Store sad som hersker i England benyttede han romerskriften til at udstede dokumenter, rettighedsbeviser og andet administrationsarbejde. Det foregik dog kun i England, og der er ingen spor af noget tilsvarende i Danmark, hvor han også var konge. En nøje gennemgang af det samlede danske skriftmateriale fra hele perioden ca. 950 til ca. 1300 viser, at der var en konsekvens i måden de to parallelt eksisterende bogstavsystemer

blev anvendt på. Indtil ca. 1200 brugtes runerne næsten kun til at skrive på dansk, mens romerbogstaverne udelukkende fandtes i de latinske tekster. Det gælder på alle skriftmaterialer, mønter, gravsten, pergament og så videre. Enkelte danske udtryk og navne kunne forekomme i latiniseret form med romerskrift, og latinske ord skrevet med runer var ikke umuligt, men romerskriften bruges ikke til at skrive på dansk. Den var et fremmedsprogs skrift.

Med nedskrivningen af landskabslovene omkring år 1200 ændredes denne situation. Lovene blev nedskrevet på dansk, og er dermed de tidligst kendte eksempler på sammenhængende dansk tekst skrevet med romerskrift. Dermed mistede runerne deres eneret på gengivelsen af det talte sprog, og derved forsvandt en væsentlig del af deres eksistensberettigelse. Dertil kommer, at lovenes store samfundsmæssige betydning forlenede romerbogstaverne med en verdslig autoritet. De havde hele tiden haft den religiøse autoritet, men nu fik de også den verdslige myndighed på deres side. Det var mere end runerne kunne klare, og i løbet af de næste 100 år svandt de bort.

Baggrunden for romerskriftens sejr

Den romerske skriftkulturs enehærdømmen var mere end bare et spørgsmål om bogstavernes grafiske udformning. For eftersom sproget definerer rammerne for begrebsdannelse, bliver et monopol på sproget også et monopol på tanker. I den romerskriftlige kulturs tilfælde, er begrundelsen for den intellektuelle hegemoni ganske klar: Biblen repræsenterer den absolutte sandhed. Middelalderens bibler var skrevet med romerbogstaver på latin. Man kan ikke udtale sig kvalificeret om noget som helst, hvis man ikke kender til de mest grundliggende sandheder. Derfor er man nød til at blive skolet i den romerskriftlige kultur, inden man kan gøre krav på intellektuel autoritet. Andre intellektuelle systemer knyttet til den mundtlige eller den runeskriftlige kultur bliver herefter defineret som primitive og analfabetiske. ”Literate culture in

the middle ages assumed that it was the standard by which all cultural achievement should be measured”¹⁰

Derfor overlevede runerne heller ikke som en bogskrift, for selv om man sagtens kan skrive runer med blæk på pergament, og det skete i enkelte tilfælde, så havde de ikke den intellektuelle prestige der var knyttet til den romerske skriftkultur. Med lovenes nedskrivning omkring år 1200, bliver dette rationale overført til også at gælde for de verdslige sider af samfundet. I skiftet mellem skriftsystemer, er bogstavernes grafiske udformning altså blot et symptom på et skifte i det kulturelle system, der skaber rammerne for, hvilke tanker der kan blive udtrykt og bevaret, og hvilke der forbliver ufødte.

Set med nutidens øjne, har den romerske skriftkultur i al fald en afgørende fordel frem for den runske: Den er bevaret. Vi ved en masse om den romerskriftlige kulturs institutioner, arbejdsformer, idealer, religiøse baggrund, samfundsmæssige stilling og så videre, simpelthen fordi det var en del af hele konceptet, at teksterne skulle kopieres, videregives og ikke mindst bevares. Med al den viden vi har fra de gamle pergamenter, overser man let, at den runske skriftkultur også må have haft en organisatorisk ramme af et vist format. Ellers ville den simpelthen ikke have overlevet i så mange år. Der må være blevet undervist i runeskrift, og runerne og deres formidlere har ganske givet spillet en rolle i samfundet, i religionen og i kommunikationen, men vi ved intet om det. Som munke, præster og skolarere var forvaltere af den romerske skriftkultur, må der også have eksisteret forvaltere af runerne. Og det var disse runeforvaltere, der blev taberne efter år 1200. Hvad nytter det at være ekspert i hulkortdatamater i år 2001? Det nytter lige så meget som at være runemester efter år 1201, da biskop Absalon døde. Om der konkret var mennesker, som i løbet af deres levetid blev kørt ud på et rune-sidespor, efterhånden som romerbogstaverne slog igenem, kan vi ikke vide. Det er meget muligt,

at de samme personer eller slægter hen ad vejen opgav at føre runetraditionen videre, og i stedet søgte indflydelse inden for det nye videnssystem. Repræsentanter for den danske magtelite frekventerede i al fald ofte de europæiske lærdomscentre.¹¹

Nedskrivningen af landskabslovene gjorde runerne og runekundskaberne overflødige. Samtidig fik lovene en centraliserende effekt, eftersom de generaliserede reglerne for hele regioner ad gangen, og derved vanskeliggjorde lokale variationer. Det falder sammen med de politiske centraliseringsbestrebelse i Danmark i slutningen af 1100-tallet, som blev foretaget af kongen og kirken i forening, symboliseret ved kongerne Valdemar den Store og Knud VI, og ærkebiskop Absalon. Hvad der var det konkrete grundlag for beslutningen om at nedskrive lovene på dansk med romerbogstaver, ved vi ikke, men det betød runernes endeligt. Det betyder dog ikke, at Valdemar, Knud og Absalon skal ses som runemodstandere. Absalon rejste nemlig en runesten over sig selv,¹² så nogen principiel modstand mod runerne har han næppe haft. Stenen er rejst kort inden år 1200, ca. 150 år senere end de fleste andre danske runesten. Absalons runesten er skrevet i bustrofedon, og med sin samtids egen futhark, og der er i skriften ingen arkaiserende træk, der kunne tyde på, at den er rejst som en slags nostalgisk hyldest til en død skriftkultur. Absalons sten afviger fra den ældre runestenstradition,

idet den ikke er rejst af venner eller slægtninge som minde over en død person, men i stedet er rejst af en levende person, der vil fremhæve sig selv. I den ældre stenrejningstradition fra 900- og 1000-tallet, hvor de fleste runesten stammer fra, forekommer denne mere ubeskedne selvhyldest ikke direkte. For eksempel er Kong Haralds store Jellingesten formelt rejst over hans afdøde forældre, selv om teksten er en lang lovprisning af ham selv.

Romerskriftens sejr over runerne, og runernes prestigetab, betød en nyfortolkning af de sociale værdier og et nyt intellektuelt system i Danmark. Men hvis man leder efter de personer, der har sidet en aften og lagt planer for, hvordan man kunne få has på de runekyndige, og få begrænset deres indflydelse, så kommer man til at lede forgæves. Som Absalons sten viser, var der ikke nogen principiel runemodstand, ikke engang fra kirkens top, som ellers måtte være romerskriftens fornemste forkæmpere. I øvrigt viser både Absalons sten, og Jellingestenen, at selv om det ideologiske grundlag for romerskriftens udbredelse var den kristen religion, så blev runerne ikke betragtet som hedenske, men kunne udmærket bruges i kristne sammenhæng. Alligevel må ændringerne i skriftbrugen være udslag af bevidste valg. Det dokumenteres af konsekvensen i brugen af de to skriftsystemer i løbet af deres lange sam-

Absalons runesten. Teksten står i bustrofedon, og starter nederst til højre. Absalons navn ses i øverste del af venstre søjle. (Lis Jacobsen og Erik Moltke: Danmarks Runeindskrifter, København 1941, nr. 801).

eksisten, og af det bratte skift i deres anvendelse.

Både Jellingestenens skriftkompromis og landskabslovenes nedskrivning på dansk med romerskrift er resultatet af nogle bevidste overvejelser omkring skrift og sprog. Det forløb de repræsenterer, fra sameksisten til hegemoni, har hverken været tilfældigt eller uundgåeligt. Runerne forsvandt ikke, fordi de blev udkonkurreret af et mere praktisk, endsige et "overlegent" skriftsystem. Runerne forsvandt, fordi den kristne religions tilbedelse af den romerskriftlige tekst i Biblen fjernede deres sociale og intellektuelle prestige, som blev overtaget af den romerske skriftkultur og dens institutioner.

Perspektiver

De bevarede tekster, der udgør historikerens primære kilder, er i altovervejende grad formet inden for den romerske skriftkultur. Dermed kommer de implicite idealer og værdier, der er tilknyttet romerskriften i middelalderen til at præge vores opfattelse af perioden. Der til kommer, at romerske skriftkulturs middelalderlige intellektmonopol for eftertiden har fået en yderligere dimension: Når vi ved så lidt om, hvad der ligger bag skriftskiftet, og hvem der traf de afgørende valg, så skyldes det netop, at de bevarende egenskaber, der kunne have ført den viden frem til os i dag, var langt stærkere i den ene af de to skriftkulturer end i den anden. Romerskriften har altså også fået et rent praktisk monopol, en eneret på kommunikationen til fremtiden. "Every revolution has winners and losers...there is only one official version of the story, and it is told by the written records themselves; the rest is very largely silence."¹³

Med erkendelsen af, at skriftskiftet ikke var et naturligt eller nødvendigt forløb, åb-

ner der sig muligheder for at undersøge hvordan den romerskriftlige kulturs dobbelte hegemoni, på det intellektuelle og det praktiske felt, påvirker mulighederne for udforskningen af middelalderen. Det kan give os fornyet indsigt i det kultursammenstød der fandt sted i Danmark og Skandinavien i middelalderen, et møde hvis udfald har dannet rammerne om de sidste tusind års historie.

Anders Lundt Hansen

¹ B. Söderberg: "Nordisk medeltidsliteracy i ett diglossisk och digrafisk perspektiv" Stockholm 1993 p. 62.

² Ibid. p.38.

³ De gengivne futharker er standardiserede hovedformer, gengivet efter E. Moltke: "Runerne i Danmark og deres oprindelse" København 1976. Gengivelsen er med fontene "Gullhornet" og "Gullskoen" fra <http://gonzo.hd.uib.no/Runefonter/Gullhornet.html> og <http://gonzo.hd.uib.no/Runefonter/Gullskoen.html>.

⁴ Michael P. Barnes: "Native and foreign in the runes and runic writing of Scandinavia" in S. Nyström (ed.): „Runor och ABC. Sällskapet runica et mediævalia opuscula 4" Stockholm 1997. p. 17.

⁵ Moltke p. 400.

⁶ Moltke p. 166.

⁷ F. Blatt (red.): "Danmarks Riges Breve" Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, København 1975 Bd. 1, rk. 2 post 09.

⁸ Clanchy: "From Memory to Written Record, England 1066-1307". Harvard 1979, p. 91 og 97.

⁹ Moltke p.378 og 380.

¹⁰ B. Stock: "The Implications of Literacy" Princeton 1983, p. 31.

¹¹ Se f.eks. Arnold af Lybek "Slavekrøniken", overs. P. Kierkegaard, København 1885, p. 92f.

¹² L. Jacobsen og E. Moltke "Danmarks Runeindskrifter" København 1941-42, post 347.

¹³ Stock p.30.

Rang og titler klingre skal omkring mit navn som bjælder

Titulaturer, prædikater og patronymer i 1700-tallets Danmark

I det 18. århundredes honnorte kultur var spørgsmålet om rang, prestige og fornemhed et af de vigtigste punkter på den sociale dagsorden. Det førte til en kappestrid om at optræde fornemt og værdigt og til en stor opmærksomhed på, om andre viste én den ære og respekt, som tilkom én. En side af denne respekt var spørgsmålet om den rette titulatur, altså hvorledes man skulle hilse og tiltale personer på de forskellige ærestrin. I artiklen forsøges det at give en foreløbig oversigt over de mest almindelige titulaturer og deres betydning for udøvelsen af social distinktion i det 18. århundredes Danmark.

Af Peter Henningsen, ph.d., ekstern lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet.

Enhver, der har beskæftiget sig med det 18. århundredes danske historie, kan næsten ikke have undgået at bemærke, hvor stor en rolle formaliserede prædikater og titulaturer spillede i enevældens samfund. Hvis man qua en placering i den enevældige rangforordning eller qua sin samfundsmæssige stilling i øvrigt kunne gøre krav på en bestemt titulatur – f.eks. justitsråd, konsistorialråd, seigneur m.v. – blev der ikke set med milde øjne på den formastelige synder, der forsømte at anvende den rette tiltale. Kendt er det f.eks., at man ved skriftlige henvendelser til kongen og hans embedsmænd skulle benytte visse bestemte titulaturer, ligesom der også i andre sammenhænge fandtes normer for, hvordan man skulle tituleres.¹ Selv i private breve mellem nære bekendte vil man således kunne støde på formelle titulaturer, som f.eks. 'Hr. Justitsråd N.N., meget kære ven' og lignende. Vigtigheden af at beherske de kulturelle normer for titulering fremgår ikke alene af trykte titulaturbøger som Hans Holcks fra 1776, men også af de titulaturbøger, der findes i Danske Kancelli og som redegør for, hvorledes embedsmændene skulle titulere adressaterne, samt af de manualer i korrekt brevskrivning, som udkom omkring 1700-årenes midte, f.eks.

J. G. A. Placius' monumentale 800 siders brevbog eller Finkenhagens og Gellerts noget mindre brevskrivnings- og tituleringsmanualer.² Hos Finkenhagen finder man f.eks. adskillige, udviklede regler for, hvordan man på skrift skal tiltale personer af højere stand eller rang. Her er en smagsprøve:

"Når man skriver til en stor herre, som langt fra ikke er ens lige, så må man ikke for meget betjene sig af disse tvende ord, De og Dem, og man gør vel, om man sjælden bruger dem alene, men derimod heller taler i den tredje person i singulari med et tillæg, enten af Excellence, Velbårenhed eller hvad sådan titel deres rang giver dem, således siger man bedre: Om Deres Excellence ville have den nåde, at end: Om De ville have den nåde, at og der er mange, som holde det for en grovhed og for mangel af den respekt, man er sådan en herre skyldig, om man udelader hans titel og skriver simpelment De, som jeg også har set store folk imellem sig selv meget nøje at have iagttaget dette ceremonial".³

Det at kende hver enkelts rette titulatur var af stor vigtighed i en kultur, hvor den ydre ære, rang og de dertil hørende formelle prestigegivende symboler spillede en overordentlig vigtig rolle. Af titulaturen frem-

gik personens grad af formel ære og det trin i det sociale hierarki, som han eller hun indtog på "ærens trappe", og enhver afvigelse fra den rette sprogbrug blev opfattet som en direkte fornærmelse – et forsøg på nedgørelse og æresran. F.eks. var titulaturen "Herr" et af de privilegier, som præsterne kunne gøre krav på (på enkelte undtagelser nær, var de nemlig ikke optaget i rangforordningen), og pastor Plum i Veterslev klagede derfor i 1732 fortrydeligt over, at hans degn i et brev kun havde benævnt ham Claus Plum og ikke Herr Claus Plum. Pastoren fandt, at det var en overlagt fornærmelse, hvormed degnen ville "vanære manden i det navn og embede, som Gud og høje øvrighed ham har betroet."⁴

Den megen opmærksomhed på fornemme titler, velklingende navne og prætentiose titulaturer kan forekomme et moderne menneske latterligt og skabagtigt, men i 1700-tallet var det skam blodig alvor, om man så må sige. Et klingende prædikat og en fornem titulatur signalerede nemlig, at man hørte til i det gode selskab, dvs. til de mennesker, som man i datiden kaldte smukke og skikkelige folk. Det var folk, som hørte til i samfundets top – i den fornemme verden – og som havde penge, magt og prestige, og som man derfor skulle bukke og skrabe for, hvis man var lavere placeret i det sociale hierarki.

Opmærksomheden på den titulære prestige var i høj grad foranlediget af de kongelige rangforordninger, som siden 1671 og frem til begyndelsen af det 19. århundrede satte den officielle dagsorden for, hvem der var ærefulde og hvem der ikke var det. Elleve år efter enevældens indførelse i 1660 lod den enevældige monark nemlig udfærdige en rangforordning, der på det formelle plan gjorde op med det gamle standssamfunds traditionelle forestillinger om sociale hierarkier, status og ære. Rangforordningen tog ikke hensyn til traditionelle standsgrupperes hævdvundne positioner i hierarkiet, men modellerede godt og grundigt om på de gamle skillelinier og skabte et nyt officielt hierarki, som alene var baseret på mo-

narkens gunst og velvilje. Systemet skabte en lang række nye statusgrupper, der ikke var bundet op på tilhørsforhold til de traditionelle fire stænder (adel, gejstlighed, borgere og bønder). Det nye æreshierarki tog i stedet udgangspunkt i den enevældige konges embedsadministration, således at status og ære knyttedes til betjeningen af embeder (charger) i kongens administration, og der fandtes ingen formel ære uden for denne: Med rangforordningen af 25. maj 1671 blev det officielt fastslået, at statstjeneste var det afgørende i prestigehenseende.⁵

I rangsystemet indordnedes de enkelte embeder i en række *klasser*, hvor der inden for hver klasse optrådte en række charger, som var nummererede efter fornemhed, og der knyttedes en vis status og visse privilegier til hver enkelt klasse. F.eks. fik de borgerligt fødte embedsmænd i 1679 tillagt adelige privilegier for sig selv, hustruer og børn (personlig adel), og fra 1693 fik betjentene i de tre første rangklasser arveligt adelsskab for sig og efterkommere.⁶ Enhver person der havde en plads i en af disse rangklasser gik til enhver tid forud for en hvilken som helst person, der ikke havde det – også selv om denne person evt. var gejstlig eller var af gammel adel (fra før 1660). Det siger sig selv, at det var en revolutionerende ændring af det traditionelle hierarki, og at det gav sig udslag i misfornøjelse blandt de traditionelt fornemme personer, som ikke var i rangen, kan ikke undre.⁷ Rangtitlerne var alene for mænd, men til gengæld havde de rangbenådedes hustruer ret til at lade sig titulere fru, som var en titel forbeholdt rangstanden. Kvinder, hvis mænd ikke havde rang, men som ellers ønskede at være så fornemme, som de kunne slippe af sted med at være, måtte nøjes med at lade sig titulere som madammer.

En placering i rangforordningen medførte en række helt kontante fordele og privilegier for den enkelte rangperson, f.eks. havde man adelige privilegier og man havde adgang til bestemte kongelige baller og maskerader, der ikke var de ubetitlede forundt. Positionen i rangen bestemte desuden

Komplimenterkunsten var en teknik, som skulle beherskes af alle, der kom i den fornemme verden. En manglende beherskelse af den rette måde at hilse, tiltale og omgås højerestillede personer på, kunne føre til vrede og fornærmelse fra den højerestilledes side. Var man i en position, hvor man ville opnå begunstigelser hos en højtstående rangperson, var det således helt uomgængeligt at kende til "decorum" og "sleben opførsel". På billedet ses en person, der gør baglæns reverens for en person, der er højere på samfundsstigen end han selv. (Johan Fjord Jensen m.fl.: Dansk litteraturhistorie bd. 4, København 1983, s. 55).

den enkeltes ret til foretræde for majestæten og til hvilke retter og vine, der blev serveret for ham eller hende ved kongelige taffer. Rangsystemet førte til en decideret kapsestrid blandt landets borgerlige undersåtter om at være fornemmest, og var man ikke blevet benådet med en rangtitel var det muligt at købe sig til én, ligesom det var muligt med en velspækket pengepung at købe sig til et adelskab.⁸ Det var dette fænomen, som digterne Ludvig Holberg

(1684-1754) og Christian Falster (1690-1752) kaldte "den honnette ambition" og "rangsyge".

De honnette ambitioner smittede af på hele samfundet og de fleste, der gerne ville passere for noget, fik travlt med at tillægge sig fine titler, en fornem livsstil og velklingende titulaturer. Som Falster siger det i satiren "Den utidige rangsyge" fra 1722:

"Ej! Koste, hvad det koste vil
Gid pokker penge skåne
For rang, om man dem end dertil
hos andre skulle låne
(...)

rang og titler klingre skal
omkring mit navn som bjælder
og sættes for mit nul som tal
så ved jeg, hvad jeg gælder
gid ingen leve som klient
hvor alle er patroner
hvor hele gaden er omtrent
besat af rangs personer."⁹

Den honnette ambition eller *emulationen*, som man kaldte det i datiden, førte til en stedse pågående rivalisering om at fremtræde fornemt. Falster siger f.eks.:

"Lad andre søge øverst gang
og kirkestolestade,
forklæde sig med navn og rang,
og spille maskerade.

Hvor tit en skrædder er abbé,
en kokkedreng minister,
og den, som knap kan a, b, c
er klædt som en magister"¹⁰

Det er i denne forbindelse sigende, at mange gamle danske erhvervsbetegnelser i løbet af 1700-tallet forsvandt ud af sproget til fordel for mere velklingende tyske og franske indlån, som forlenede de gamle erhverv med en ny og højere værdighed. I Holbergs "Jeppe på Bjerget" fra 1720'erne fortæller bonden Jeppe f.eks., at det i hans ungdom forholdt sig helt anderledes end nu: "Det som man nu kalder lakaj, kaldte man da

dreng, det som man nu kalder matrassé, kaldte man bislåperske, en frøken hed da stadsmø, en musikanthandlemand og en sikketer skrifer”, og i en anden Holbergkomedie – “Melampe” – hedder det, at det nu “er kommet så vidt, at borgmestere hedder excellencer og præster eminencer, kræmmere Marchands très renommés, borgerdøtre frøkener, stuepiger jomfruer, kokkepiger mameseller, ja bønder også skammer sig ved at være agtbare og ærlige.”¹¹

I tråd hermed er Sorøprofessoren J. S. Sneedorff (1724-64) og Christian Falster, når de satiriserer over, at det ikke længere er fint at blive tituleret “Ærlig mand” eller “Velædle”, for det er nu ganske gement. Næh, siger Falster, nu skal man være “Velbyrdig”, hvis man vil regnes for noget. Og titlen “ærlig”, siger Sneedorff, var tidligere en ærestitel for fornemme folk, hvorimod man nu kun bruger betegnelsen om folk af ringe stand, “*som hverken er artige, skikkelige eller fornemme (...) En god ærlig mand betyder det samme som en enfoldig og en grov mand.*”¹² Titler var med andre ord overordentlig vigtige i 1700-tallets honnørkultur, og derfor bør man også vie dem en god del opmærksomhed, når man kaster sig ud i en kulturhistorisk undersøgelse af sociale relationer i perioden. Sidder man eksempelvis med et kildemateriale, hvori der omtales en ukendt person, kan man alene af dennes titulatur med en vis sikkerhed afgøre den pågældendes sociale position.

I det følgende vil jeg gennemgå en række almindelige titler fra det 18. århundrede med henblik på at udrede en slags titulaturernes sociologi og give et redskab til, hvorledes man kan indplacere 1700-tallets mennesker i hierarkiet, sådan som de selv må have opfattet det.

“Uformelle” prædikater

Til det vi kan kalde de “uformelle” prædikater, dvs. de prædikater der ikke var afledt af enten rangforordningen eller personens erhvervs-mæssige stilling i samfundet, hører de franske titulaturer “Seigneur” og “Monsieur”, samt det gamle danske “Herr”.

Disse titulaturer blev ingenlunde anvendt tilfældigt eller i flæng. Hvilken af betegnelserne en person blev tituleret med, afspejler den pågældendes sociale position i samfundet – eller i det mindste den måde, hvor på andre placerede den tiltalte rent socialt.

Hvis vi først ser på de to franske betegnelser *Seigneur* og *Monsieur* giver det sig selv, at *Seigneur* (forkortet Sr.) var fornemmere end *Monsieur* (forkortet Ms.), idet *Seigneur* er den franske betegnelse for en adelig herremand, mens *Monsieur* blot betyder “min herre” eller slet og ret “Herr”. Det betyder på den anden side ikke, at alle, der blev tiltalt *Seigneur*, var adelige eller herremænd, slet ikke. Betegnelsen var derimod forbeholdt de personer, som på den ene side ikke var fornemme nok til at besidde en rangtitel, men på den anden side alligevel var fornemmere end de fleste andre. F.eks. vil man ofte i det 18. århundredes tingbøger se folk som byfogeder, borgmestere, rådmænd og til tider særligt højtstående ridefogeder (på store godser) og velstående prokuratorer omtalt som *Seigneur*. Skulle en af disse derimod have købt sig en placering i rangforordningen faldt *Seigneur*-betegnelsen bort til fordel for rangtitlen, til tider ledsaget med et “Herr”, f.eks. Hr. Kancelliråd N.N.

Titlen *Monsieur* er lidt mere upræcis, idet der ikke – i hvert fald i en rangpersons øjne – var noget fornemt over denne titel overhovedet. Som Falsters fortrydelige alter ego siger det i “Den utidige rangsyge”: “*Skal jeg kun måles som Monsieur med ærens korte alen, da andre hedder Monseigneur i hilsen og i talen?*”¹³ Titulaturen *Monsieur* markerede blot, at den titulerede ikke tilhørte den gemene almue (hverken i by eller på land), men måtte regnes som finere. For atter at bruge tingbøgerne som eksempel vil vi se, at mange jævne købstadsbeboere og lidt finere folk på landet – f.eks. ridefogeder på mindre godser – ofte benævntes som *monsieur*. I den fornemme verden regnedes *Monsieur*-titlen dog for det rene ingenting. J. S. Sneedorff skriver f.eks. i sin satiriske ordbog for skikkelige

Naturlige og affekterede handlinger i livet. I sidste trediedel af 1700-tallet afbillede den polske kunstner Daniel Chodowiecki en række situationer, hvor de aristokratiske (affekterede) idealer sættes op imod den nye borgerlige (naturlige) kultur, der vandt frem i 1780'erne. Billederne, som i grunden taler for sig selv, er tydeligt nok set fra en borgerlig optik, hvor det affekterede menneske latterliggøres og fremstilles som "unatur" i modsætning til det mere afdæmpede, borgerlige menneske, der præsenterer "natur" og ægthed. (Johan Fjord Jensen m.fl.: Dansk litteraturhistorie bd. 4, København 1983, s. 252).

Die Unterredung
La conversation

Die Unterredung
La conversation

Geschmack
Gout

Geschmack
Gout

folk, at "det er en æretitel for alle dem, som er intet (...) intet er en person uden karakter [dvs. uden en rangtitel]; om sådan en siger man: Han er intet." ¹⁴

Monsieur var altså blot en titulatur, der markerede, at man ikke tilhørte de gemene (dvs. de almindelige), de som slet intet var, men ej heller de fornemme eller næsten-

fornemme. Som det hedder hos Finkenhagen: ”Når man skriver til folk, som ingen rang har, er det allerede at gøre dem al den ære man kan, når man oven i brevet giver dem titel af Monsieur, og siden i brevet taler til dem i den tredje person i plurali, det er ved De og Dem.”¹⁵ Betegnelsen Monsieur var således på en og samme tid både fornem og det modsatte: Tiltaltes en rangperson som Monsieur var det en fornærmelse, en nedgørelse. Tiltaltes derimod en person uden for rangen med Monsieur var det en ære. Det handler med andre ord om perspektivet – om hvorfra og til hvem, der skrives.

Med hensyn til titulaturen ”Herr” stiller sagen sig noget anderledes. Selvom vi kan støde på titulaturen ”Herr” i forbindelse med adelsfolk og rangpersoner, var det en titel, som, når den stod alene uden tilføjelse af rangtitel, for det meste anvendtes i forbindelse med tiltale til gejstlige. Fra gammel tid var de gejstlige ligesom adelen blevet tituleret ”Herr” og i 1700-tallet havde de nærmest fået monopol på titulaturen ofte ledsaget med betegnelsen ”Velærværdig” eller ”Vellærd”, f.eks. ”Velærværdige Hr. N.N. eller ”Vellærde Hr. N.N. Betegnelsen ”Herr” havde en langt højere status end betegnelsen ”Monsieur”. Historikeren, embedsmanden og oplysningstænkeren Tyge Rothe (1731-95) anfører f.eks. i *Breve til Babue* fra 1759, at tiltalen ”Herr” i Danmark er en langt fornemmere titel end ”blot Monsieur”.¹⁶

På universitetet blev rus’erne titulerede ”Monsieur” indtil de havde bestået den anden eksamen, hvorefter de tituleredes ”Herr”,¹⁷ og J. H. Tauber fortæller i sin dagbog fra 1772, at han af biskop Rottbøll blev tiltalt ”Herr”, selvom han kun var ung student, hvilket var yderst usædvanligt, idet ”det var i den tid, da det skurrede fælt i en præsts øren, når man kaldte en student ”Herr” i stedet for ”Monsieur”.¹⁸ Studenternes anden eksamen udgjorde altså den akademiske overgangsrite, der skilte færene fra bukkene – monsieurerne fra herrerne – og gejstligheden måtte man bestemt

ikke, siger Finkenhagen, ”byde titel af Monsieur”, for ”det var nok til at skaffe dem mere autorité end tusinde titler, at de bar navn af Herrens præster”.¹⁹

Det uformelle hierarki af titulaturer bestod således i følgende rækkefølge: Seigneur, Herr og Monsieur, og vi kan roligt regne med, at titulaturerne aldrig var tilfældige, men en væsentlig indikator på, hvilken social position den tiltalte indtog i samfundets hierarki: Folk, der tiltaltes med disse titler hørte ikke til den fornemme verden, for her rådede adelskab og rangtitler og de dermed tilknyttede titulaturer, men de hørte heller ikke til ”de gemene” dvs. bønder og byalmue. De hørte derimod til i kredsen af præster og købstadsborgere, der stod udenfor rangforordningen. Dem, man i samtiden benævnte middelstanden.²⁰

Social hierarkisering i købstaden

En stor del af byernes middelstand bestod af håndværkere og små købmænd. De store købmænd tilhørte normalt ikke middelstanden, men derimod den fornemme verden, idet de ofte havde købt sig en placering i rangen. Foruden håndværkerne bestod byen af de fornemmere borgmestre, rådmænd, fogeder, prokuratorer og de gejstlige ansatte ved kirker og evt. latinskoler. De tilhørte købstadens højere middelstand, mens håndværkerne derimod tilhørte den lavere middelstand.

I det følgende vil jeg forsøge at anvende de ovenstående betragtninger om det, vi kan kalde tituleringshierarkierne, til at foretage en analyse af jævne købstadbeboeres sociale position i købstadens hierarki. I analysen vil jeg argumentere for, at titulaturerne netop kan benyttes som et heuristisk redskab til at afdække den sociale struktur og de statuspositioner, som 1700-tallets mennesker selv konstruerede. Udgangspunktet for analysen er et lille skrift, som Svendborgpræsten Lauritz Pedersen Nærå forfattede i 1771, og hvori han opregnede samtlige af byens håndværksmestre.

Hovedparten af alle mestre omtaltes med deres fulde navn – fornavn plus patro-

nym (f.eks. Niels Hansen, Hans Jensen osv.) eller slægtsnavn (f.eks. Bjerregaard) – hvorimod enkelte grupper omtaltes som “Seigneur” eller “Monsieur” efterfulgt af slægtsnavn, og de mestre, som omtaltes som seigneurer bar ikke patronymer, men derimod klingende efternavne, f.eks. Sr. von Schou og Sr. Simmermand. Allerede dette er jo en, om end usikker, indikator for mesterens sociale status og selvforståelse, eftersom patronymet i det 18. århundrede forbandtes med den gemene almues navne. I listens slutning omtales fire erhvervsgrupper, hvor mestrene ikke er opført med navn, men hvor kun deres antal er nævnt.²¹

Hvis vi forestiller os at måden, hvorpå denne opremsning af håndværksmestre er foretaget, ikke er tilfældig, men at den afspejler den sociale status, som præsten (og dermed også andre fornemme borgere) til lagde de enkelte mestre og erhvervsgrupper vil vi se, at nogle erhverv var finere end andre, og at disse finere erhvervs mestre omtaltes som seigneurer eller monsieurer og bar slægtsnavne. Gruppen af parykmagere omtaltes f.eks. som Seigneurer, mens byens eneste urmager omtaltes som Monsieur. Guldsmedene omtaltes kun ved navn, men bar dog fornemme sådanne: Erich Lindal og Peter Hundorph. Herefter fulgte en lang række forskellige grupper, der alle omtaltes ved døbenavn og patronym/slægtsnavn uden brug af titulatur: Bagere, bøssemagere, bødkere, drejere, feldberedere, glarmestre, guldsmede, gørtlere, handskemagere, hattenmagere, kandestøbere, kobbersmede, skomagere etc. Til sidst følger den unavngivne gruppe, hvor blot det enkelte antal mestre anføres. Det gælder for erhvervene murmestre, malere, tømmermænd og stolemagere.

På baggrund af Nærås liste må vi med andre ord formode, at disse fire sidste erhverv var de mest “gemene”, mens parykmagerne omvendt hørte til den højre middelstand og urmagerne til den lavere middelstand. De fire unavngivne erhvervsgrupper tilhørte således det sociale lag i byen, som gik under fællesbetegnelsen almue. Og

denne hypotese er vel ikke helt ved siden af, når vi tager de enkelte mestres håndværk i betragtning: De folk, der bar paryk, hørte uden diskussion til de øverste sociale lag i samfundet. Det ville f.eks. have været helt forrykt, hvis en bonde eller en gemen håndværker havde iført sig dette prydningsstykke. Parykken udsendte signaler om fornemhed og beviste, at dens bærer ikke havde nødtigt at udføre fysisk krævende arbejde, som ville have været helt uforeneligt med det at bære paryk. På samme måde tilhørte de personer, som dels havde råd til – og brug for – at lade udføre urværker de finere grupper i samfundet. Denne relative fornemhed smittede øjensynligt af på produkternes skabere – håndværksmestrene – og forlenede dem med en fornemhed, som de andre og mere jævne erhverv ikke kunne gøre krav på. Helt tydeligt fornemmes det af de fire unavngivne grupper, som alle repræsenterede yderst jævne og ikke-forfinede erhverv.

Ser vi nærmere på de enkelte håndværksmestres navne på Nærås liste vil vi desuden opdage, at visse grupper helt overvejende bar slægtsnavne, mens andre bar patronymer: Først og fremmest gjaldt det de fine parykmagere, guldsmede og byens urmager, men også byens bagermestre bar slægtsnavn og det samme gjorde hovedparten af pottemagerne, skomagere og snedkerne, mens de øvrige erhvervs mestre hovedsageligt bar patronymer. Heraf kan vi selvfølgelig ikke slutte, at disse erhverv betragtedes som fornemmere end de øvrige, men vi kan måske formulere den hypotese, at mestrene selv betragtede sig således? Også patronymet kan nemlig opfattes som en form for titulatur, som signalerede, hvor i hierarkiet man hørte hjemme, og hvilken stand man tilhørte.

Efternavnet som statusgivende ”titel”

Når vi først bliver opmærksomme på de enkelte statusgruppers navngivningspraksis opdager vi, at også personernes navne – både for- og efternavne/slægtsnavne – ofte er en indikator på socialt og kulturelt tilhørsforhold. Borgerne undgik f.eks. de jæv-

ne bondefornavne, og benyttede sig af slægtsnavne som efternavn i modsætning til bøndernes patronymer, og i løbet af 1700-tallet blev det at have et slægtsnavn et tegn på, at man tilhørte “det gode selskab”.²² I lyset af “rangsygen” og de sociale ambitioner er borgerskabets antagelse af slægtsnavne da heller ikke mærkelig. Slægtsnavne var jo netop et af adelens kendetegn, siden Frederik 1. i 1526 havde påbudt adelen at bære faste efternavne.

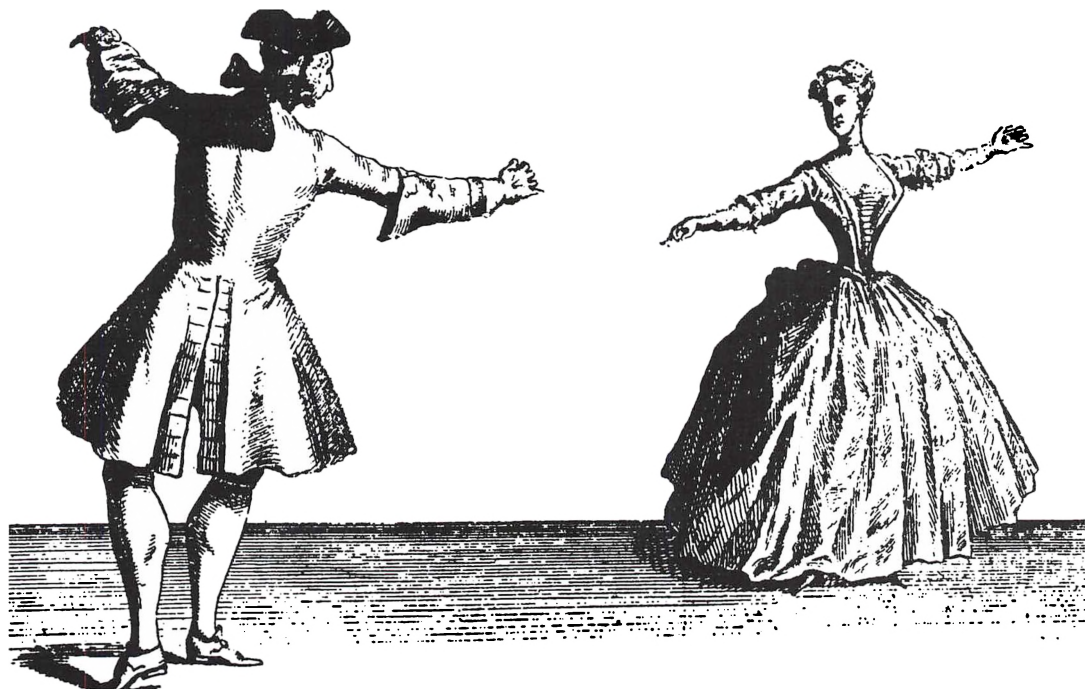
Med hensyn til de gammeladeliges sociale genkendelse af de nyadlede eller de rangadelige, var det f.eks. slægtsnavnet, der skilte “fårene fra bukkene”: De gammeladelige (uradelen) havde temmeligt uprætentjære navne – Urne, Friis, Juel og Munk f.eks. – og hos flere indgik der en dyrebetegnelse i slægtsnavnet, f.eks. Krag, Galt, Høg, Skade, Ulfstand, Laxmand osv.²³ Blandt de nyadlede under enevælden (brevadelen) herskede sædvanligvis langt mere prangende navne, som f.eks. Hielmstjerne, Rosencrone, Falkenskjold, Castenskjold, Werenskjold osv. De rangadelige, som jo ikke var formelt adlede, bibeholdt i modsætning hertil deres almindelige borgerlige efternavne. Det var med andre ord forholdsvis let – på navnet alene – at kende forskel på, hvilken type adel den enkelte tilhørte.

Mange præster og lærde kunne også kendes alene på deres navne, idet de bar latiniserede og ”grækificerede” slægtsnavne, som de havde antaget/fået tillagt ved immatrikulationen på universitetet og som flere beholdt livet ud.²⁴ Den akademiske tradition foreskrev således, at de studerende benyttede deres hjemstavns stednavne i latinsk omskrivning til at markere deres nye status som borgere i “Den lærde republik”: Kom man fra Broby kunne man således kalde sig Pontoppidan, kom man fra Hjerm Jermin, fra Jersie Jersin, fra Lundby Lucoppidan, fra Søby Lacoppidan, fra Ugilt Vogelius, fra Horne Cornificius, fra Guldbjerg Aurimontanus osv.²⁵ Også fædrene erhvervsnavne kunne benyttes til fine latinske omskrivninger: En sadelmagers søn blev til Sadolin, en

smeds til Fabricius eller Faber, en bagers til Pistor, en fogeds til Prætorius, en skrædders til Sartorius mv. Endelig kunne almindelige danske slægtsnavne også latiniseres: Slægtsnavnet Bjørn blev således til Ursin og det mindre smukt klingende Torsk blev til det noget mere honnette Dorschæus.²⁶ Gregersen blev til Gregorius, Berthelsen til Bartholin, Clausen til Claudi og Simonsen til Simoni mv. Navneskiftet markerede at man var overgået til den lærde – den gejstlige – stand, og dette gjaldt ligevel bondesønner som borgersønner. Med navneforskeren John Kousgård Sørensen kan vi sige, at det formentlig har været “*betydet disciple og studerende, at dette ikke blot var en nødvendighed, men også et ærefuldt tegn på, at man tilhørte en stand, der skulle bære den åndelige kultur.*”²⁷

Personnavnenes latinisering og grækificering ebbede ud med 1600-tallet, hvorefter den i 1700-tallet i stedet afløstes af en fortyskning, især rent ortografisk: Efter sin families hjemstavn Løgstrup lod den unge bondekarl Bolle, Kristen Bollesens søn, sig f.eks. indskrive ved universitetet som Løxdorphius. Senere forfinede han det til Luxdorph. Birkerød ændredes til Bircherod, Bredstrup til Bredsdorph, Herslev til Hersleb, Lyshøj til Lützhöft, Ravnebjerg til Raffenberg, Skanderup til Schandorph og Eskildstrup til Schildorph. Man kunne også gøre sit navn mere mondænt ved f.eks. at anbringe så mange stumme bogstaver i det som muligt: Plough, Schouw, Schythe osv.

Der kunne nævnes talrige andre eksempler på prætentjære navneskift, som i denne sammenhæng vel nærmest må karakteriseres som led i en symbolsk overgangsrite, der skulle markere personens overgang fra en lavere til en højere stand. Historien om bondesønnen Rasmus Berg, der i Ludvig Holbergs komedie forvandlede sig til Erasmus Montanus var ikke grebet ud af luften. I komedien om Jacob von Thyboe måtte Holberg endda udskifte navnet på stykkets lærde figur Tychonius (Thygesen), idet den virkelige verdens Tychonius – digteren og præsten Christian Lassen Tychon-

I danseundervisningen indøvedes den rette elegante kropsholdning, den rette måde at gå, stå og hilse på mv. Danseundervisning var derfor et vigtigt element i adelens og andre honnorte personers dannelse. Det var beherskelsen af tidens modedanse og den rette kropsholdning i enhver tænkelig situation, der afslørede om man stod over for en ægte aristokrat eller om der blot var tale om en person, der forsøgte at spille fornem. Det var især i danseundervisningen, at man lærte at beherske denne teknik. For at opnå den rette, utvungne beherskelse af de kropsmæssige konventioner var det essentielt, at man fra barnsben ad havde deltaget i danseundervisning. Det samme gjaldt for fægtning og ridning. (Johan Fjord Jensen m.fl.: Dansk litteraturhistorie bd. 4, København 1983, s. 55).

nus fra Skive – efter voldsomme protester forlangte det ændret. Figuren kom i stedet til at hedde Stygotius (efter Stygesen).²⁸

På linie med de lærdes latiniseringer, der jo skulle markere deres optagelse i “den lærde republik”, havde de militære også deres specielle navnepraksis. Historikeren Gunner Lind har i en tankevækkende artikel fra 1986 konstateret, at hærens officerer i 16- og 1700-tallet lod deres børn navngive efter andre mønstre og normer end de øvrige stænder, og særligt i forhold til bondestandens navngivningspraksis skilte den militære navngivning sig ud. For det første gav officererne deres børn fornavne, som ikke var almindelige blandt bønder, og for det andet lod de ikke børnene opkalde efter familien, som det ellers var skik blandt bønder (og jordejende adel). De opkaldte i stedet børnene efter patron-klientprincip-

pet, dvs. at børnene fik navn efter en høje-restående person, som faderen enten stod i taknemmelighedsgæld til eller som han ønskede at knytte til sig via navneopkaldet.²⁹

For officerer og kadetter var det også almindeligt at indsætte et “von” imellem for- og efternavn – muligvis på grund af det store tyske, adelige islæt i den danske officerskare – og fra omkring 1770’erne og frem til midten af det 19. århundrede var det ligefrem en regel, om end den ikke var kongeligt konfirmeret. Det var desuden kendetegnende, at det i reglen kun var militærfolk af borgerstanden, der antog det fornemt klingende “von”, mens militære af den gamle danske adel gerne bibeholdt deres eget navn uden tilføjelse af “von”. “von” smagte af tysk adelskab og kunne forlene det borgerlige navn med en vis adelslignende værdighed, og da officerernes charger desuden var ind-

placeret i rangforordningen og officererne dermed også reelt var indehavere af adelige privilegier, var det lille “von” en måde at demonstrere sin adelige værdighed på. Det havde den danske adel naturligvis ikke behov for. Dens navne var velklingende og ærværdige nok i forvejen. Den militære tradition for at tillægge prædikatet “von” varede ved lige til 1860, hvor det i en resolution bestemtes, at “von” ikke længere ved tjenstlige lejligheder måtte anvendes, samt at der ved nyudnævnelser ikke længere måtte tillægges nogen et sådant prædikat. Resolutionen medførte dog ikke, at de personer, som havde haft ret til at bruge “von” også skulle aflægge det uden for tjenesten.³⁰

Tidens personnavne var med andre ord ingen tilfældighed, men brugtes bevidst til at markere social og kulturel afstand. Det betød også at folk, der gerne ville tiltage sig mere ære end de egentlig kunne tilkomme, med tiden begyndte at antage de navne, der var almindelige på det standstrin, som man attråede, og derfor skete der med tiden en diffusion af navnemoden, ligesom med alle andre moder. På baggrund af en større undersøgelse af personnavne blandt de fire stænder i Nordjylland i 1700-tallet kunne navneforskeren Erwin Stæt Andersen således konstatere, at de fleste nye fornavne først vandt indpas blandt adelen, hvorefter de spredtes til præstestanden og derfra videre til borgerne og bønderne. Generelt var bønderne dog yderst konservative med deres navnebrug, og stort set alle navne i bondestanden havde flere hundreder år på bagen.³¹

De enkelte stænders og statusgruppers navngivning var med andre ord et led i den sociale emulation og/eller distinktion. For de fleste parter handlede det om at distancere sig fra bondestanden og denne stands kulturelle karakteristika. Derfor ville en ung bondeknøs, der drog til hovedstaden for at studere, da også let kunne finde på at markere dette skift i status ved at udskifte sit patronym med et bedre klingende slægtsnavn, der som oftest var navnet på det sted, hvorfra han kom. Sigende er det også, at den

østjyske bonde Jens Jørgensen, da han i slutningen af 1700-tallet “udtrådte” af bondestanden for at blive herregårdsforpagter og senere godsejer, undlod at benytte bondestandens faste tradition for opkaldelse, og det samme gjaldt den bondefødte storkøbmand og godsejer Niels Ryberg. Ingen af Rybergs sønner opkaldtes således efter forfædrene.³² Interessant er det også at bemærke, at adelen vedblivende holdt fast ved samme navngivningspraksis som bondestanden. De frygtede helt tydeligt ikke at blive taget for bønder, og derfor behøvede de heller ikke at markere deres status ved en anden navnepraksis.

Sammenfattende kan det konstateres, at 1700-tallets navnepraksis kan betragtes på samme måde som titulaturerne. Navnet var i praksis en titel, der enten fortalte, hvor i det sociale hierarki man befandt sig eller hvor man ønskede at præterere, at man befandt sig. Navnet alene afslører således med en vis sandsynlighed en persons sociale status eller – i det mindste – hvilken status han ønskede at gøre krav på.

Direkte tiltale

Også den måde, hvorpå man tiltalte hinanden indgik i et socialt hierarki, hvor det ikke var ligeegyldigt, hvem man tiltalte med “Du”, “De”, “I”, “Han” osv. Tiltalen “Du” brugte man kun til 1) socialt laverestående, særligt til bønder og almue, 2) til børn eller 3) til sin ægtefælle. Tiltalen repræsenterede en fortrolig, en privat, men også en socialt nedsettende tiltaleform. Ønskede man at nedgøre en person, tiltalte man ham således med et “Du”. I offentlige fora tiltalte honnøtte personer aldrig hinanden med “Du”, selvom de nok gjorde det privat, og myndighederne henstillede ligefrem til, at sognepræsterne og deres hustruer ikke dusede hinanden offentligt, “som deres orden ikke bekvemmer”.³³

I 1840'erne kunne der stadig føres sager ved landets underretter, hvor en bonde stod anklaget for at have vist opsætsighed mod sine overordnede ved f.eks. at have tiltalt en forvalter eller en gartner med “Du”. Så-

ledes blev husmanden Jens Pedersen fra Vallekilde i 1847 stævnet af herskabet på Adellersborg (Dragsholm), fordi han havde "duttet" godsets gartner, og i dommens præmisser gøres det krystalklart, at tiltalen "Du" var direkte strafbar, når en underordnet brugte en sådan tiltale til en overordnet: *"Da det vistnok må betragtes som en tilsidesættelse af den agtelse, som skyldes foresatte, i hvilket forhold gartner Jensen i det omhandlede tilfælde har stået til indklagede Jens Pedersen, at tiltale Dem med Du, hvilket udtryk efter almindelig sprogbrug kun bruges til ligemænd eller undergivne, skønnes det ikke rettere, end at indklagede må anses at have gjort sig skyldig i et sådant utilbørligt forhold...."*³⁴ Så sent som i 1888 kunne spørgsmålet om den rette tiltale stadig være element i en retssag. På Lyngård-Hids Herredsting i Midtjylland rejstes således dette år en sag mellem landinspektør Erichsen på Sølund og husmand Rasmus Andersen, hvori en af anklagerne lød på, at husmanden havde tiltalt landinspektøren med "Du" i andre menneskers påhør.³⁵

Tiltalen "Du"s lave sociale status i det 18. århundrede fremgår af en beretning fra den københavnske urtekræmmerlærling Jens Friberg, der i 1769 blev udlært som urtekræmmer. Ved den lejlighed markeredes hans statusskift ved, at mester og hele hans husholdning ændrede tiltaleform. Mesteren tiltalte nu ikke længere Friberg med "Du", men derimod med "I", hvilket markerede, at Friberg var kommet op ad den sociale rangstige og nu ikke længere kunne tiltales med den laveste tiltaleform. Tiltaleformen "I" stod nemlig lige over "Du" i hierarkiet. Mesters kone, madammen, ændrede sin normale tiltale "I" til "Han", hvilket markerede, at hun ikke længere var på den samme sociale højde, som hun hidtil havde været, men var røget et trin ned ad skalaen i forhold til den tidligere lærling. Den yngste stuepige (jomfruen) ændrede sin sædvanlige tiltale "Han" til "De", hvilket markerede, at hun i forhold til Friberg nu befandt sig længere nede i

det sociale hierarki end tidligere. Tiltaleformen "De" brugtes nemlig kun til højtstående (i forhold til én selv) personer. Det er således sigende, at den ældste af stuepigerne, som trods alt havde noget mere anciennitet i husstanden, ikke gik så dramatisk til værks som den yngste stuepige. Hun vurderede derimod, at hun stadig havde nok social pondus til kun at ændre sin tiltaleform fra "I" til "Han".³⁶

De ovennævnte tiltaleformer skiftede imidlertid status over tid, således at hvad der engang var fornemt, måske ikke var det ti år senere. Tiltaleformerne var under stadig forvandling. I sine erindringer – forfattet i årene 1808-10 – fortæller den københavnske embedsmand Jacob Gude f.eks., at man nu ikke længere kan bruge betegnelsen "I" og "Han/Hun" uden at der er noget "skurrende" over det: *"Tidernes tone, leve-måden, kulturen, hvad man vil kalde det, havde dengang [1750'erne] endnu ikke medført, at det ord "I", helst i en gammel mands mund til en ung, havde noget skurrende. "Han" var da det sædvanlige ord, som de fleste foresatte brugte til deres underhørende, de fornemme til hinanden indbyrdes; og ordet "De", eller den underlighed, at man skal tale til én person, som han forestillede flere, havde tysheden da endnu ikke fået så meget indført blandt os. Nu derimod vil en hårskærer eller tjener næppe tåle det ord "Han", og siger man til en tjenestepige: "Hun", er hun ikke bange for at spørge: Hvem der er hans hun[d]? Desuden var det altid et godt tegn, når [generalprokuratør Henrik] Stampe, som var langt fra nogen uhøflig, men en jævn og ligefrem mand, kaldte nogen "I"; det viste gerne et slags tilid og fortrolighed. Til fremmede eller løseligen bekendte sagde han altid "Han"."*³⁷

Men som nævnt – tiltalen ændrede sig over tid. I 1750'erne kunne man stadig sige "I" til en fremmed uden at fornærme vedkommende. I 1770'erne var denne tiltale faldet bort blandt de yngre, som i stedet sagde "Han". K. L. Rahbek fortæller i sine erindringer om en episode fra tiden omkring 1770, hvor en af hans venner tiltalte

huslæreren Adzer med “Han”, at dette var en almindelig tiltale på den tid “ligesom man senere De’edes, og Du’edes og tidligere I’edes....”.³⁸ Tiltaleformen “De” var dog af ældre dato, blot blev den ikke almindelig blandt jævne mennesker før engang i det 19. århundrede. Fra omkring 1700 blev “De” således brugt i tiltale til kongelige personer, men både “De” og “I” brugtes længe i flæng; til sidst fik “De” overtaget og brugtes siden som direkte tiltale til alle fornemme personer.³⁹

Under revolutionen i Frankrig blev det i 1793 foreslået, at det skulle gøres lovpligtigt kun at måtte tiltale hinanden med “Tu” (Du), mens det skulle være forbudt at sige “Vous” (I). På denne måde ville man forsøge at skabe endnu en platform for den nye sociale lighed, som var et af revolutionens hovedmål. Der måtte ikke længere udøves social distinktion gennem sproget og det skulle lovfæstes, at enhver, der tiltalte en anden med “Vous” principielt var mistænkelig – altså modstander af revolutionen og dermed “aristokratisk”. “Aristokratisk” blev under revolutionen nemlig en betegnelse for alle modstandere af de revolutionære mål, uanset om de var aristokrater eller ej.⁴⁰ Selvom det nævnte forslag ikke blev vedtaget, understreger det ikke desto mindre, at også sproget havde (og har) en politisk funktion, og at 1700-tallets mennesker betjente sig af en række sproglige symboler, der indirekte afspejlede samfundenes sociale og kulturelle skillelinier.

I Danmark vedblev tiltalen “Du” til langt op i det 20. århundrede at være fornærmende, når en underordnet brugte det i tiltale til en overordnet – ligesom man helt op til 1960’erne og 1970’erne ikke tiltalte ukendte personer med et “Du”, men med et “De”. I dag tiltales dronningen og hendes familie – de kongelige – stadig i tredje person pluralis (som Finkenhagen i 1749 også anbefalede det). Med “De” og selvfølgelig med “Deres majestæt” og “Deres kongelige højhed” osv., men de er vel også de eneste tilbage, der synes at være så højt på strå, at man ikke kan tiltale dem som andre almin-

delige dødelige. Tiltaleformerne “De” og “Du” bruges således stadig til at markere “social distinktion”. Når dronningen f.eks. tiltaler en “undersåt” med “De” er det næppe for at vise respekt, men derimod for at vise social og kulturel afstand – en royal, uendelig opøjethed over “pøblen”.

Afslutning

Ovenstående betragtninger over titulaturer, prædikater og tiltaleformer udgør langtfra et afsluttet hele. Der er blot tale om præliminære sonderinger i titulaturernes sproglige arkæologi, hvor jeg har ønsket at gøre opmærksom på, at titulaturer ofte kan lede én på sporet af, hvilke personer man har med at gøre, når man som forsker sidder begravet i et kildemateriale fra 1700-tallet, hvori der optræder socialt uidentificerede personer. Ved at rette sin opmærksomhed mod den måde, hvorpå folk tiltaltes, kan man ofte få en klar fornemmelse af de tiltaltes og den talendes indbyrdes sociale relationer og deres placering i tidens sociale hierarki.

Peter Henningsen

¹ Nils G. Bartholdy: *Kongelige åbne og lukkede breve. Et rids af indledningsformularernes historie*, Arkiv bd. 6, nr. 3-1977, s. 137-150.

² Hans Holck: *Titulaturbog*, 1776; J. G. A. Placius: *Efter nu brugelig Maade vel indrettede Breve-Bog*, 1742; Johannes Finkenhagen: *Anmerkninger over den Kunst at skrive et godt Brev*, 1749; C. F. Gellert: *Breve, tilligemed en praktisk Afhandling om den gode Smag i Breve*, 1762.

³ Finkenhagen, s. 37f.

⁴ Georg Hansen: *Præsten paa Landet i Danmark i det 18. Aarhundrede*, 1947, s. 206.

⁵ Nils G. Bartholdy: *Adelsbegrebet under den ældre enevælde. Sammenhængen med privilegier og rang i tiden 1660-1730*, Historisk Tidsskrift 12. rk. bd. V, 1971, s. 584. Efterfølgende udkom der nye og reviderede rangforordninger i 1679, 1680, 1693, 1699, 1717, 1730, 1734, 1744, 1746 og 1808.

⁶ *Ibid.* s. 585f, 624ff.

⁷ Kritikken fik f.eks. mæle i det anonymt forfattede skuespil *Grevens og Friherrens Komædie*, som tilskrives højadelsmanden Mogens Skeel,

og hvori Skeel kritiserede rangsystemets opdeling af adelen i forskellige fornemhedsgrader, Anna & Michael Jensen (udg.): *Grevens og Friherrens Komædie*, 1969.

⁸ Peter Henningsen: *Den bestandige maskerade*, Historisk Tidsskrift bd. 101, hf. 2, 2001.

⁹ Christian Falster: *Dend u=tidige Rang=syge*, 1722, vers. 6, Aage Schjøttz-Christensen (udg.): *Christian Falster. Satirer, 1720-42 bd. 1*, Kbh. 1982, s. 83.

¹⁰ Falster, vers. 37, s. 94.

¹¹ O. Nielsen: *Kjøbenhavn paa Holbergs Tid. Kulturhistoriske Billeder fra Begyndelsen af det 18. Aarhundrede*, 1884, s. 136f.

¹² Falster, vers 16-17; J. S. Sneedorff: *Den patriotiske Tilskuere*, anden årgang, bd. 2, 1762, s. 794.

¹³ Falster, vers 13.

¹⁴ J. S. Sneedorff i *Den patriotiske Tilskuere*, første årgang bd. 2, 1761, s. 661, 663.

¹⁵ Finkenhausen, s. 36.

¹⁶ Tyge Rothe: *Breve til Babue*, Kbh. 1759. Skriftet, der var en polemik mod J. S. Sneedorffs *Babues Breve* er genoptrykt i J. S. Sneedorffs *samtlige Skrifter*, bd. 8, Kbh. 1776. Citatet er taget fra denne udgaves s. 437.

¹⁷ Richard Petersen: *For Hundrede Aar siden. Skizzer af Livet i Danmark*, 1888, s. 84.

¹⁸ Julius Clausen & P. Fr. Rist (udg.): *Memoirer og Breve XXXVIII: Blade af rector Joh. Henr. Taubers Dagbøger*, 1972, s. 138.

¹⁹ Finkenhausen, s. 36f.

²⁰ Begrebet "middelstand" brugtes i 1700-tallet på forskellige måder. Nogle anvendte begrebet som en betegnelse for samfundets økonomiske mellemlag, uanset social stand, mens andre benyttede det som en social kategorisering for de mennesker, der på den ene side var for fornemme til at tilhøre bonde- og borgerstanden og på den anden for "gemene" til at tilhøre de virkeligt fornemme, dvs. de adelige og de rangadelige. Atter andre benyttede det som betegnelse for ukarakteriserede (små)borgere. Det er i dette ordets sidste betydning, at jeg anvender det.

²¹ Lotte Jansen (udg.): *Lauritz Pedersen Næråe. Noget lidet angaaende Svendborg og særdeles Vor Frue Sogn og Kirke samlet 1771*, Odense 1979, s. 33ff.

²² Poul Balle-Petersen: *Efternavnet som kulturelt kendetegn*, Folk og Kultur 1978 s. 114.

²³ A. Thiset: *Bidrag til Navneskikkens Historie*, Historisk Tidsskrift 8. rk. bd. 4, 1912-13, Tilægshæfte til Edvard Holm s. 221-234.

²⁴ Peter Skautrup mener, at denne navnemode muligvis havde sin oprindelse i de studerendes ophold ved tyske universiteter, i hvis matrikler de studerende blev anført med latiniseret hjemstedsbetegnelse. Borgersønnen Peder Esberus fra Ribe, hvis fader var pladeslager, blev i Wittenberg f.eks. indskrevet som Petrus Esberus Pladius Ripensis, senere forfinet til Palladius. Den lærde omskrivning gjaldt imidlertid også ved Københavns Universitet. Det var altså ikke så meget en tysk, som en generel akademisk tradition, der medførte disse navneskift. Se Peter Skautrup: *Det danske sprogs historie*, vol. 2, Kbh. 1968, s. 262; John Kousgård Sørensen: *Danmarks "lærde" slægtsnavne*, Olav Ahlback (udg.): *Studier i nordisk filologi*, bd. 62, Helsingfors 1980, s. 163.

²⁵ Rikard Hornby: *Danske navne. Træk af Navngivningens Historie*, Kbh. 1951, s. 61f; Johannes Steenstrup: *Mænds og Kvinders Navne i Danmark gennem Tiderne*, Kbh. 1918, s. 72.

²⁶ John Kousgård Sørensen: *Patronymer i Danmark*, bd. 2, 1997, s. 28; Hornby, s. 61f; Steenstrup, s. 72.

²⁷ Kousgård Sørensen, 1980, s. 163.

²⁸ Hornby, s. 61; Skautrup, s. 262; 402f; id. vol. 3, s. 440.

²⁹ Gunner Lind: *Navn, stand, rang og slægt: Navneskik i en gruppe embedsmænd under Enevælden*, Fortid og Nutid bd. 33, 1986, s. 165-180.

³⁰ H. F. Bilsted: *Officers-adel og "von"*, Militært Tidsskrift nr. 17, 1904, s. 355.

³¹ Erwin Stæt Andersen: *Navngivningsstruktur i 1700-tallet*, Sprog og Kultur bd. 28, 1978, s. 107-122.

³² V. A. Secher: *Opkaldesseskikke i østjyske Bondeslægter fra 17de og 18de Århundrede. Bidrag til genealogisk Metodelære*, V. A. Secher (udg.): *Meddelelser fra det danske Rigsarkiv vol. I*, Kbh. 1906-18, s. 483; Aage Rasch: *Niels Ryberg 1725-1804. Fra bonde dreng til handelsfyrste*, Aarhus 1964, s. 339.

³³ Georg Hansen, s. 218.

³⁴ C. Christensen (Hørsholm): *Agrarhistoriske Studier II: Danske Landboforhold under Enevælden*, vol. 1, Kbh. 1891, s. 182ff.

³⁵ Lisbeth Nielsen og Poul Porskær Poulsen: *Kæltringer og skikkelige folk i Gødvad sogn*, 1991, s. 33

³⁶ Sofus Elvius & P. Fr. Rist (udg.): *En københavnsk Urtekræmmers Levnetsløb*, Museum. Tidsskrift for Historie og Geografi 1891, s. 13.

³⁷ Julius Clausen & P. Fr. Rist (udg.): *Memoirer og Breve XXVII: En kjøbenhavnsk Embedsmand. Jacob Gudes Optegnelser 1754-1810*, Kbh. 1970, s. 90f.

³⁸ K. L. Rahbek: *Erindringer af mit Liv bd. 1*,

Kbh. 1824, s. 75

³⁹ O. Nielsen, s. 135.

⁴⁰ Lynn Hunt: *The Unstable Boundaries of the French Revolution*, Michelle Perrot (ed.): *A History of Private Life*, vol. IV, 1990, s. 21f.

Et blomstrende historikermiljø på stenbroen

Virksomhedshistorie er et forholdsvist nyt forskningsfelt i Danmark. Ganske vist blev de første jubilæumsskrifter om firmaers historiske udvikling udgivet allerede i begyndelsen af det 20. århundrede. Men den uafhængige, mere teoretisk bevidste forskning er først blevet etableret i løbet af 1970'erne og 1980'erne. På Handelshøjskolen i København er der i løbet af bare tre år vokset et forskningsmiljø frem inden for området med ti historikere tilknyttet heraf to professorer og tre ph.d. studerende. I denne artikel introduceres feltets historiografiske udvikling i Danmark og i udlandet, ligesom forfatteren giver sit bud på hvordan den ekspanderende virksomhedshistorie fortsat kan udvikles som en integreret del af den traditionelle økonomiske historie.

Af ph.d. stipendiat Martin Jes Iversen, Center for Virksomhedshistorie, Handelshøjskolen i København

Blågårdsgade på Nørrebro i København var engang et livligt forretningsstrøg. I dag er der anderledes stille i den bilfrie gade. Etniske forretninger ligger nu side om side med trendy cafeer, og bag en af de mange porte gemmer sig en saneret fabriksbygning, som huser Handelshøjskolens institut for Ledelse, Politik og Filosofi (LPF). Her finder man det blomstrende historikermiljø Center for Virksomhedshistorie.

På bare tre år har Center for Virksomhedshistorie vokset fra to historikere til en stab på ti, heraf to professorer og tre ph.d. studerende. Ti historikere på en handelshøjskole kan umiddelbart lyde som overbemanding, men baggrunden skal findes i de arbejdsopgaver centret varetager. For det første er forskningen tæt knyttet til den case-baserede undervisning i bl.a. Business Administration og Business Strategy, og for det andet har handelshøjskoler ligesom virksomhedshistorikere en lang tradition for tæt samarbejde med erhvervslivet og de enkelte virksomheder.

Emnerne på centret spænder over både de virksomhedsnære projekter og projekter med større økonomisk-historisk perspektiv. Af traditionelle virksomhedshistoriske projekter kan nævnes forskning i

B&Ws, Jydsk Telefons, Elkrafts, GN Store Nord's og IBMs historie. Forskningsprojekterne foregår i et tæt samspil med virksomhedernes ledelse, som i bogstaveligste forstand sidder med nøglen til de nødvendige arkiver. Det tætte forhold til virksomhederne medfører, at forskerne på centret må tage stilling til kriterierne for uafhængig forskning. Udgangspunktet er, at man skriver *om* virksomhederne og ikke *for* virksomhederne, men det praktiske projektgrundlag bliver formuleret fra gang til gang. Nogen brancher er mere følsomme over for offentliggørelse end andre, ligesom forskning i den samtidige udvikling ofte er yderst sensibel. Tommelfingerregelen er, at der skal være ucensureret arkivadgang, men på den anden side er man indstillet på, at der ikke skal komme oplysninger frem, som skader virksomhedernes konkurrenceevne.

Rækken af de mere overordnede økonomisk-historiske projekter på Center for Virksomhedshistorie tæller international kaffehandel i 1800-tallet, dansk erhvervslivs rolle under besættelsen og samspillet mellem de private virksomheder og den offentlige regulering under første verdenskrig. Projektet om erhvervslivets rolle under besættelsen bygger på en tillægsbevilling på fem millioner kr. fra finansloven

2000, og gennem en årrække vil Center for Virksomhedshistorie huse en række seniorforskere og ph.d. studerende. Målet med projektet er, at blandt andet at bryde den traditionelle 9. april-5. maj barriere ned og se udviklingen under besættelsen i et større nationalt og internationalt perspektiv.

Til trods for navnet Center for Virksomhedshistorie bliver der altså ikke alene forsket og undervist i enkelt-virksomhedernes historie. Derimod fokuseres på flere analyseniveauer, hvilket afspejler rummeligheden af den svært definerbare størrelse „virksomhedshistorie“ eller på engelsk „business history“.

Der findes ingen standardiseret eller officiel definition af business history. W.J. Reader, en engelsk økonomisk historiker, har defineret det som ”a study of human behaviour against an economic background”, mens den svenske historiker Håkan Lindgren har defineret business history som “all historical research which seeks answers to different questions *at the level of the firm.*”¹

Readers brede definition af business history inkluderer både offentlige organisationer, forbrugere og andre økonomiske agenter, mens Lindgrens definition udelukker individniveauet, brancheorganisationerne og de økonomiske strukturer. Med andre ord er Readers definition tættere på det danske begreb erhvervshistorie, mens Lindgren nærmer sig virksomhedshistorie. Men sandheden er vel, at Lindgrens definition er for smal, idet “business historians” ganske ofte søger svar på spørgsmål på både individ- og brancheniveau, mens Readers definition rummer snart sagt hele den økonomiske videnskab, og derfor nærmer sig det meningsløse.

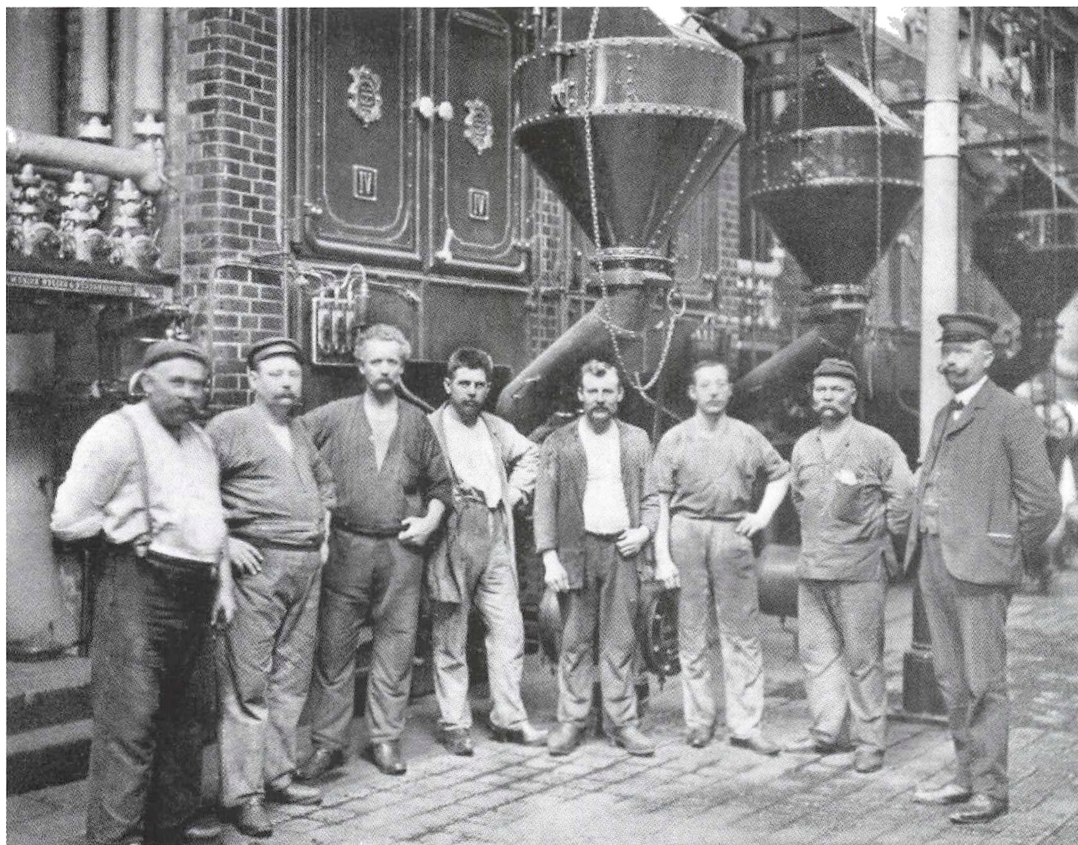
Heldigvis har to norske historikere – Rolv Petter Amdam og Even Lange – løst den gordiske knude: „Business history is what those who call themselves business historians write about.”² I forlængelse heraf har nordmændene identificeret fire mere præcise karakteristika ved international business history. For det første er business

history tæt knyttet til økonomisk historie. For det andet er fokus rettet mod virksomhederne som den mest fundamentale institution i en moderne økonomi. Det tredje karakteristika er den vægt, der lægges på entreprenører og på individets rolle i de økonomiske processer, og, påpeger Amdam og Lange, så spiller de komparative studier en stor rolle for business history. Kort sagt er business history relateret til økonomisk historie, fokuseret på virksomheden, individets rolle og de større komparative studier. I sandhed en rummelig størrelse, men vel nok alligevel den mest præcise karakteristik man med rimelighed kan give af moderne business history.

Definitions vanskelighederne hænger sammen med, at business history i mange år har været plaget af en grundlæggende konflikt. På den ene side har man haft en lang tradition for unikke, narrative beskrivelser af individuelle virksomheder, organisationer mv. i jubilæumsskrifter, og på den anden side er der i de seneste årtier blevet foretaget en række teoribaserede undersøgelser på et højere abstraktionsniveau. Denne konflikt har, som de fleste andre fænomener, en historisk forklaring.

Disciplinen business history opstod omkring Harvard Business School i årene efter 1928, hvor Norman S. Gras blev udnævnt som den første amerikanske professor i business history. På Harvard blev de unge amerikanske handelsstuderende undervist i erfaringerne fra tidens industrivirksomheder. Denne første fase var derfor præget af studier af enkeltvirksomheder samt især biografier om industriens pionerer. Et initiativ, der banede vej for erhvervshistorie som selvstændig disciplin, var etableringen af det engelske tidsskrift *Business History* i 1947, i øvrigt samtidig med, at der i Danmark blev etableret et erhvervsarkiv.

Forskningen var placeret som et lille delområde under den større paraply økonomisk historie. Økonomisk historie rummede såvel en bredere emnekreds - i form af både offentlig og privat økonomi, teknologihistorie m.v. – samt en bredere tilgang i

Aktieselskabet Tuborgs fabrikker blev stiftet den 13. maj 1873, og selskabet skulle anlægge og drive et eksportølbryggeri, et glasværk og en svovlsyrefabrik samt udbygge Tuborg Havn. Birgit Nüchel Thomsens bog *Tuborg 1873 - 13. maj - 1973* er et de få danske eksempler på en videnskabelig virksomhedshistorie som udkom i løbet af 1970'erne. Billedet er fra side 63.

form af bl.a. kvantitative analyser, den matematiske cliometri m.v.

Enkeltvirksomheds-perspektivet inden for business history blev for alvor forandret i begyndelsen af 1960'erne, hvor Massachusetts Institute of Technology (MIT) professor Alfred D. Chandler Jr.s første bog *Strategy and Structure* udkom. Chandlers undersøgelse byggede på en komparativ analyse af væksten og organisationsudviklingen i fire af USAs største virksomheder. I sin næste store bog *The Visible Hand* (1977) udvidede Chandler den komparative analyse til 300 amerikanske virksomheder, mens han i *Scale and Scope* (1990) analyserede kapitalismens specifikke karakteristika i henholdsvis USA, Tyskland og Storbritannien ud fra en undersøgelse af landenes 200 største fremstillingsvirksomheder. Den-

ne gradvise udvidelse af det komparative perspektiv afspejler, hvordan en række forskere i efterkrigstiden bevægede sig væk fra undersøgelsen af den enkelte virksomhed og den enkelte entreprenør.

I introduktionen til bogen *Strategy and Structure* (1962) lagde Chandler kun forsigtigt afstand til den traditionelle enkeltvirksomhedshistorie: „The initial thought was that an examination of the way different enterprises carried out the same activity would have as much value as a study of how a single firm carried out all these activities.“³

28 år senere havde Chandler lagt fløjshandskerne på hylden, og den nu velkendte Harvard professor gav i introduktionen til *Scale and Scope* (1990) en utvetydig definition på meningsfuld historisk analyse:

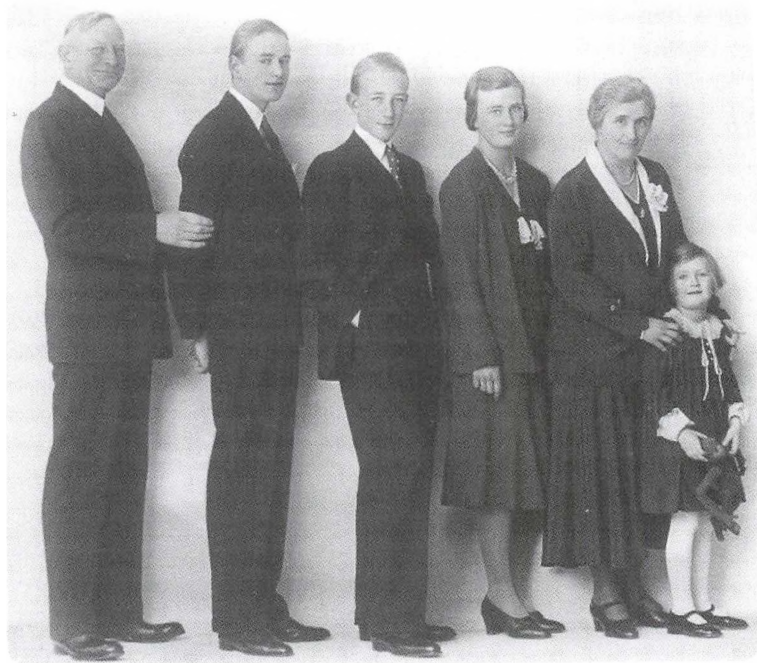
“To be valid, historical analysis must be comparative”. Analysen skal, fortsatte Chandler, sammenligne virksomheder inden for den samme branche, hvorefter den samlede branchehistorie kan sammenlignes enten med *andre* brancher i samme land eller med *samme* branche i andre lande.⁴

Chandlers komparative business history dannede i høj grad skole blandt forskere i USA og Europa. Chandlers gennemslagskraft - også over for andre samfundsvidenskabelige discipliner - er ikke set siden inden for business history. I 1970'erne undersøgte en række forskere således deres egne landes virksomheder ud fra Chandlers begreber. I flæng kan nævnes den engelske historiker Derek F. Channons bog *The Strategy and Structure of British Enterprise* (1973) og Gareth P. Dyas og Heinz T. Thaneheisers bog *The Emerging European Enterprise, Strategy and Structure in French and German Industry* (1976).⁵ For enkelte Chandler-inspirerede komparative forskere lykkedes det tilmed at etablere nye skoler - et godt eksempel er Michael Porter, hvis analyse af konkurrencefordele mellem nationer har haft stor betydning for den erhvervsøkonomiske forskning.

Den traditionelle enkelt-virksomheds business history var ikke alene under internt pres fra de komparative studier i 1970'erne. Også fra andre kanter lød der en stigende kritik af „portræt-perspektivet“. Tidens toneangivende venstreorienterede økonomiske historikere fandt, at traditionel Business History var bestillingsarbejde skrevet på de store virksomheders præmisser. Det var derfor subjektivt, byggede alene på succeshistorier og overså fuldstændigt de afgørende problemstillinger, bl.a. modsætningsforholdet mellem arbejde og kapital. En mindre ideologisk kritik kom fra de generaliserende økonomiske historikere, som tog udgangspunkt i strukturelle økonomiske forhold. I jagten på de store makroøkonomiske sammenhænge var der ikke plads til enkeltvirksomheder og individer, og business history blev derfor anset for at være narrativ, uden teoretisk bevidsthed og ale-

ne interesseret i unikke begivenheder. I Sverige havde man haft en lang tradition for traditionel business history, men som en konsekvens af den politiske og teoretiske kritik i 1970'erne blev de ledende akademiske stillinger i denne periode alene besat af generalister og strukturalister med udgangspunkt i Karl Marx og J.M. Keynes.⁶

Den stormfulde kritik af den unikke virksomhedshistorie løjede imidlertid af i løbet af 1980'erne og 1990'erne. For det første fordi marxismens tiltrækningskraft led mærkbart under den generelle politiske udvikling - kulminerende med de østeuropæiske regimers fald i slutningen af 1980'erne. For det andet fordi mikroniveauet fik en renaissance inden for en lang række områder. I den politiske historievidenskab begyndte man således at fokusere på individniveauet, og inden for de økonomiske videnskaber blev case-baseret forskning i nye discipliner som Business Administration og Business Strategy udbredt på handelshøjskoler i hele den vestlige verden. I forlængelse heraf begyndte flere økonomiske historikere igen at interessere sig for, hvad der foregik i den enkelte virksomhed og i de enkelte brancher, samt for hvilken rolle individet spillede for den økonomiske udvikling. Gammeldags business history, med udgangspunkt i enkeltvirksomhedens unikke begivenheder, blev derfor igen legitimt, og i løbet af 1990'erne udgav såvel europæiske som amerikanske forskere en lang række traditionelle virksomhedshistorier, ligesom forskningsmiljøet fik en opblomstring. På baggrund af case-studiernes fremgang kunne man foranlediges til at tro, at Chandlers komparative, strukturelle skole var trådt i baggrunden til fordel for den traditionelle, unikke forskning. Det var imidlertid langt fra tilfældet. 1990'ernes moderne business history bevægede sig på flere analyse-niveauer - fra individet over enkeltvirksomhederne og brancherne til de større økonomiske sammenhænge. Og det er netop denne rummelighed, som gør det overordentligt vanskeligt at give en krystalklar definition på begrebet business history.

Generationskifte i de store virksomheder er et centralt emne for i en række virksomhedshistorier. På billedet fra 1930 ses Chastine og A.P. Møller med børnene (fra venstre) Mærsk, Hans, Sally og Jane. Ove Hornbys bog „Ved rettidig Omhu...”. Skibsreder A.P. Møller 1876-1965 udkom i 1988, og den tidligere universitetslektor ved Institut for Økonomisk Historie på Københavns Universitet er nu ansat i A.P. Møller koncernen. Billedet er fra side 149.

Som et resultat af opblomstringen i 1990'erne blev European Business History Association (EBHA) stiftet i 1997, og inden for dette regi mødtes 100-150 forskere i de følgende år til internationale konferencer. En anden aflægger af business history væksten var den europæiske Ph.D.-sommerskole, som blev afholdt første gang i Italien i september 2001. I USA findes lignende organisationer, og bl.a. på denne baggrund kan man med rette konstatere, at business history er ved at manifestere sig som et internationalt forskningsfelt ved begyndelsen af det 21. århundrede.

Mens svensk business history kan trække aner helt tilbage til 1929, hvor Eli F. Heckscher grundlagde det virksomhedshistorisk orienterede Institutet för Ekonomisk-Historisk Forskning på Handelshögskolan i Stockholm, så har vi i Danmark en langt kortere tradition for akademisk business history. Ganske vist udkom der allerede tidligt i industriens udvikling en række historiske portrætter af både ældre og yngre danske industrivirksomheder, bl.a. Franckels bog om Gamle Carlsberg (1897), C. Nyrups bog om Fredens Mølle (1905) og

Riisagers bog om F.L. Smidth & Co. (1922).⁷ Hovedvægten i sådanne pionerværker var lagt på den enkelte virksomhed og personkredsen omkring dem, og bøgerne udkom typisk i forbindelse med jubilæer. Denne tradition blev fulgt i de følgende årtier, hvor der udkom en lang række jubilæumsbøger om små og især store danske virksomheder – oftest skrevet af tidligere medarbejdere eller journalister. Kvaliteten var svingende, men i lang de fleste tilfælde lykkedes det forfatterne at honorere den stillede opgave, der som oftest var at skrive *for* virksomhederne – dvs. for medarbejderne, aktionærerne og kunderne. Det næste skridt – at skrive *om* og ikke *for* virksomhederne og deres nærmeste interessenter – var der derimod ikke tradition for i Danmark. Det tætteste man kom egentlige forskningsmiljøer, der *også* omfattede business history, var Institutet for Historie og Samfundsøkonomi ved Københavns Universitet, der i 1930'erne udgav en række solide studier om håndværks-, industri og arbejdsforhold, og bl.a. også tog initiativ til 3-bindsværket *Industriens Historie i Danmark*, der under redaktion af Axel Nielsen blev udsendt i

1943-44. Hertil må også nævnes Erhvervsarkivet i Århus, der fra en beskeden start i 1942 blev etableret som selvejende institution i 1948. Fra starten indsamlede arkivet ikke alene arkiver fra virksomheder og erhvervslivets organisationer, men satsede også på forskning og formidling, hvilket bl.a. er kommet til udtryk i Erhvervshistorisk Årbog, der er udkommet siden 1949.⁸

De to norske historikere Amdam og Lange påpegede i deres karakteristik af Business History-forskningen, at feltet hænger uløseligt sammen med økonomisk historie. Det vil således være relevant i denne sammenhæng at se på økonomisk historie i Danmark. På det nordiske historikermøde i Århus i august 2001 tegnede historiker Per Boje et fyldestgørende billede af økonomisk histories udvikling i Danmark. Ifølge Boje havde traditionel økonomisk historie en stærk institutionel position i det danske akademiske miljø i 1960erne og 1970erne. I 1965 blev Institut for Økonomisk Historie oprettet ved et samarbejde mellem økonomi og historie på Københavns Universitet med professorerne Kristof Glamann og Svend Aage Hansen i spidsen. Med udgangspunkt i det nye institut blev der i det følgende tiår etableret en stærk international forskningsprofil på området. Glamann var således hovedredaktør på Scandinavian Economic History Review fra 1961 til 1970, lige som den sjette internationale kongres for IEHA (International Economic History Association) fandt sted i København i 1974. Boje anførte på det nordiske historikermøde i Århus, at økonomisk historie har været igennem en nedgangsperiode siden midten af 1970erne. Institutionelt i form af færre forskerstillinger og ved nedlæggelsen af Institut for Økonomisk Historie på Københavns Universitet i 1991. Desuden har økonomisk historikere i Danmark langt fra været nogen homogen flok. Inspireret af D.C. Coleman inddeler Boje de økonomiske historikere som prægede billedet i 1960erne og 1970erne i to grupper: Neutralister og reformister. Neutralisterne havde især stor gennemslagskraft i 1960erne. De lagde vægt

på kvantitative data og en materiel historieopfattelse. Over for stod reformisterne som mente, at historien bedst tolkedes *alene* i en marxistisk begrebsverden.⁹ Hverken neutralisterne eller de marxistiske reformister kunne rubriceres som „business historians“, idet begge gruppers indgangsvinkel til den økonomiske historie var præget af de store strukturforklaringer.

I 1960erne og 1970erne blev der imidlertid udgivet enkelte akademiske virksomhedshistorier og personbiografier i Danmark, bl.a. Birgit Nüchel Thomsens bog om Tuborg og Phillip Heyman samt Ole Langes bøger om C. F. Tietgen, H.N. Andersen, Privatbanken, ØK og Store Nordiske.¹⁰ Disse virksomhedshistorikere repræsenterede imidlertid en minoritet i miljøet for økonomisk historie, og de stod svagt blandt såvel reformisterne som neutralisterne, idet begge grupper lagde vægt på kvantitative analyser og større økonomiske sammenhænge.

Som bekendt blæste der nye vinde i 1980erne. Den kvantitative, teoretiske forskning havde ikke længere samme appel blandt forskere – og historiestuderende. I denne periode udgav en række økonomiske historikere, bl.a. fra Odense Universitet, virksomhedshistoriske værker, uden at der af den grund blev formaliseret et dansk business history forskningsmiljø. Paradoksalt nok, idet nogle af områdets fremmeste forskere i disse år var samlet på det fynske universitet: Hans Christian Johansen og Per Boje, som sammen bl.a. skrev om Albani bryggerierne og Danfoss, og Per H. Hansen som primært bedrev bankhistorie bl.a. om Fyens Disconto Kasse og senere om Den Danske Bank sammen med Søren Mørch.¹¹ De tidligere foregangsmænd for neutralisterne på Institut for Økonomisk Historie, Kristof Glamann og Ove Hornby, udgav ligeledes i denne periode traditionelle virksomhedshistoriske værker, som imidlertid satte den enkelte virksomhedsudvikling ind i en større kontekst.¹²

Danmark fulgte den internationale tendens med en opblomstring af business his-

Produktions- og arbejdsforhold er en vigtig del af virksomhedshistorien. Disse områder har hidtil været præget af teknologi- og arbejderhistorikere, men forhåbentlig vil der fremover komme flere tværfaglige projekter. Hvis hele virksomhedens historie skal beskrives bør ledelse, teknologi, arbejdsforhold og marked blive beskrevet ud fra en mere holistisk indgangsvinkel til virksomhederne. (Ole Lange: Juvelen der blev til skrot, København 2001, s. 27)

tory i 1990'erne. En formentlig urimelig kort karakteristik vil lyde, at langt de fleste forskningsprojekter i Danmark var fokuseret på enkeltvirksomheder, som de ovenfor nævnte værker antyder. Derimod var der færre større, komparative historiske undersøgelser med virksomhederne i fokus. Blandt undtagelserne var et fem bindes værk under Carlsbergfondet og Statens humanistiske Forskningsråd om *Industriens Vækst og Vilkår efter 1870*, ligesom Per Boje i 2001 udgav en bog om *Multinationale selskaber og Danmark*.

I dag er de to største danske business history forskningscentre henholdsvis Erhvervsarkivet i Århus og Center for Virksomhedshistorie på Handelshøjskolen i København. Et uformelt Virksomhedshistorisk Netværk er ved at finde en fastere form,

og der er allerede mange gode repræsentanter fra andre forskningsinstitutioner (samt naturligvis enkeltpersoner) tilknyttet netværket, bl.a. de to økonomer Jesper Strandskov og Kurt Pedersen, samt historikeren Peter Sørensen fra Handelshøjskolen i Århus, som har forsket i bl.a. Mønstedvirksomhedernes historie, ISSs historie samt i en række mindre jyske virksomheders udvikling.

Erhvervsarkivet i det smukke hus midt i Århus har siden den spæde start i 1940'erne indsamlet over 50 hyldakilometer arkivalier. De fordeler sig på omkring 7.500 arkiver – 6.000 virksomhedsarkiver og 1.500 organisationsarkiver. Siden 1992 har Erhvervsarkivet været en del af Statens Arkiver, hvilket bl.a. for historikere har haft den praktiske konsekvens, at materiale kunne

udlånes til brug på læsesalene i Rigsarkivet og Landsarkiverne. I skrivende stund er konsekvenserne af VK-regeringens arkivpolitik, under kulturminister Brian Mikkelsen's ledelse, endnu uvist. Men det tyder på, at Erhvervsarkivet vil miste sin selvstændige, udadvendte ledelse og i stedet blive tilknyttet landsarkivet i Viborg. En paradoksal udvikling under en konservativ kulturminister, der om nogen skulle have interesse i den historiske forståelse af erhvervslivets udvikling.

Heldigvis trækker stærke kræfter rundt om i landet i den modsatte retning. De studerende på handelshøjskolerne i København og Århus er begejstrede for den empiriske modvægt, som virksomhedshistorie giver de mere teoretiske økonomiske discipliner, og hos store danske virksomheder som A.P. Møller, Velux, Danfoss, Lego og GN Store Nord spores en voksende forståelse for vigtigheden af selskabernes historiske baggrund.

Spændingsfeltet mellem case-baseret handelshøjskoleundervisning, det tætte samspil med virksomhederne samt den historiske forskningstradition har vist sig yderst frugtbar for historikermiljøet på Handelshøjskolen i København. Hvis miljøet fortsat skal blomstre om ti år er det imidlertid nødvendigt at få etableret en klippestærk undervisningsposition blandt de handelshøjskolestuderende, samt at løfte forskningen af enkeltvirksomhederne op til større synteser og teorier, som kan give virksomhederne en fremtrædende position i den moderne Danmarkshistorie. Med sådanne synteser vil grænsen mellem virksomhedshistorie og økonomisk historie udviskes, og måske vil der endog blive behov for virksomhedshistorikere på landets historiske institutter. I hvert fald på de universiteter, som tager samtidshistorien alvorligt, og derfor ikke kan komme uden om forskningen i kapitalismens mest centrale økonomiske institution: *Virksomheden*.

Martin Jes Iversen

¹ W. J. Reader: Businessmen and Their Motives, in D.C. Coleman & P. Mathias (eds.), *Enterprise and History: Essays in Honour of Charles Wilson*, Cambridge, 1984 s. 51 og Håkan Lindgren: Methodology and Business History: Some observations from Sweden, *Business History*, vol. 2, 1997

² Rolv Petter Amdam & Even Lange (red.): *Crossing the Borders, Studies in Norwegian Business History* Oslo, 1994, s. 9.

³ A.D. Chandler, Jr.: *Strategy and Structure*, Massachusetts, 1962 s. 1

⁴ A.D. Chandler, Jr.: *Scale and Scope*, Harvard, 1990, s. 10

⁵ D. F. Channon: *The Strategy and Structure of British Enterprise*, Macmillan, 1973; G. P. Dyas og H. T. Thanheiser: *The Emerging European Enterprise, Strategy and Structure in French and German Industry*, Macmillan, 1976

⁶ Håkan Lindgren: Methodology and Business History: Some observations from Sweden, *Business History*, vol. 2, 1997.

⁷ A. Fraenkel: *Gamle Carlsberg: Et bidrag til dansk industrihistorie og industriel udviklingshistorie*, Kbh. 1897; C. Nyrop: *Fredens Mølle. Et stykke industrihistorie*, Kbh. 1905, samt K. Riisager: *F.L.Smidth & Co. 1882-1922*, Kbh. 1922.

⁸ Om Erhvervsarkivets historie, se Erhvervsarkivet 1948-98, *Erhvervshistorisk Årbog*, 1997, s. 5-48.

⁹ P. Boje: *Dansk økonomisk historie, status i et nyt årtusinde*, upubliceret paper, 2001.

¹⁰ O. Lange: *Finansmænd, stråmænd og mandariner. C.F. Tietgen, Eastern Extension og Store Nordiske*, Kbh. 1978; B. Nüchel Thomsen: *Tuborg, 1873 - 13. maj - 1973*, Kbh. 1973.

¹¹ P. Boje & H. C. Johansen: *Altid på vej... Albani Bryggeriernes Historie 1859-1984*, Odense, 1989, *En iværksætter. Historien om Mads Clausen og Danfoss* Odense, 1994; Per H. Hansen: *Fyens Discontokasse 1846-1886*, Odense, 1989, Per H. Hansen og Søren Mørch: *Den Danske Bank*, Kbh. 1997.

¹² K. Glamann: *Vores Øl - og hele verdens, Carlsberggruppen siden 1970*, Kbh, 1997; O. Hornby: "Ved rettidig Omhu...". *Skibsreder A.P. Møller 1876-1965*, Kbh. 1988.

Kildekritik og historieteori

Af Helge Paludan, cand. mag., lektor ved Historisk Institut, Aarhus Universitet

Sebastian Olden-Jørgensen: Til kilderne! Introduktion til historisk kildekritik. Gads forlag 2001, 104 s., 129 kr.

Claus Møller Jørgensen og Carsten Tage Nielsen (red.): Historisk analyse - nye teorier og metoder. Roskilde Universitetsforlag 2001, 241 s., 198 kr.

Danske faghistorikere beskæftiger sig meget med kilder. Ifølge den unge forsker Sebastian Olden-Jørgensen fra Københavns universitet hænger det sammen med, at de definerer selve historiefaget ved kilderne. Faget er en arv, en faglig tradition, der rummer institutionaliseringen af vor kulturs trang til at søge forklaring, men også inspiration og adspredelse i fortiden.

En vigtig del af det faglige fællesgods betegnes i den faglige traditions daglige tale som kildekritik. I og for sig er der ikke tale om, at forskerne kritiserer kilderne, men om at begrunde kilders anvendelighed eller mangel på samme. Det er imidlertid karakteristisk for faget, at det benytter sig af en fagterminologi, der finder udtryk i danske ord, som til formålet har fået en særlig afretning. Denne er udviklet for at fremme forståelsen. Resultatet er dog i nogen grad blevet, at der i dag findes et arsenal af hjemmelavede fremmedord, hvis betydning i historievidenskabelig sammenhæng må indlæres af begyndere. I og med, at faget udvikler sig, glider også betydningen af disse hjemmelavede fremmedord. Ord som levning, beretning, tekst betyder i forskermunde ikke altid, hvad udenforstående forestiller sig.

Følgen bliver, at der ikke sjældent høres røster, som ønsker en opstramning af begrebsapparatet. Da antallet af fagets udøvere også vokser, kan der ligefrem opstå kappestrid mellem konkurrerende terminologier. Siden undertegnede anmelder for 40 år siden lod sig hverve som lærer ved et universitets metodekursus, er diskussionen bluset op flere gange. Ved flere lejligheder har en alliance af kritiske fagfolk og udgivelsestrængende forlag båret frugt i form af undervisningsmateriale til indlæring af undervisernes terminologi. Om de underviste ville være at finde på gymnasiet, på universitetet eller andetsteds i uddannelsesjunglen, fremgik

klarere i visse tilfælde end i andre. At formulere den faglige sprogbrug og at blive enige om reglerne for dens praktisering har vist sig ganske vanskeligt. Min første rådgiver i disciplinen brugte udtrykket, at kildelæren drillede. Drilleriet bundede i, at vi ønskede at integrere vore forestillinger om videnskabelighed i vore fremstillinger af metoden.

Fremstillingen skulle gerne være konsekvent og interessant, men ikke nødvendigvis underholdende. Metodeundervisningen var ikke til lyst. Noget af det første, man hæfter sig ved i forbindelse med Sebastian Olden-Jørgensens metodebog er hans begejstring. Bogen er, skriver han, udsprunget af en respektfuld men også kritisk refleksion over nogle centrale, og i forfatterens øjne umistelige, elementer i den danske historiske tradition, sådan som den i godt hundrede år har udviklet sig i det danske historikermiljø.

Det er et miljø, skriver han, hvor videnskabelige normer og standarder jævnlige diskuteres, flittigt håndhæves, men sjældent formuleres sammenhængende. Ak ja. Det skyldes ifølge forfatteren, at man har ignoreret behovet og foregivet, at alt var godt. Historie kan man studere af mange grunde, mener forfatteren. Men uanset, hvilken faglig tendens man tilslutter sig, er der behov for en tekst, der i "overskuelig og pædagogisk form forsøger at reformulere den del af det faglige fællesgods, der går under betegnelsen kildekritik."

Der dyrkes i dag mange slags historie. Som den vigtigste opgave for historiefagstraditionen ser Olden-Jørgensen det tydeligvis at forholde sig til udfordringen fra litteraturhistorien. Dennes hovednavn Hayden White udgav i 1973 bogen *Metahistory*. Denne amerikanske litteraturforsker har efterhånden opnået klassikerstatus som historiker og dermed den, ifølge Olden-Jørgensen tvivlsomme, ære mere at blive refereret end læst. De, der gider læse, vil imidlertid ikke efter Olden-Jørgensens mening møde nogen historiedræber.

Whites analyse af historiske værker som "What they manifestly are: verbal fictions, the contents of which are as much invented as found and the forms of which have more in common with their counterparts in literature than they have with those in the sciences" rummer ifølge Sebastian Olden-Jørgensen sammenligninger på

tværs af videnskaberne, som gør det forståeligt, hvad denne strid handler om.

Sebastian Olden-Jørgensen forklarer da gennemslagskraften hos White med hans evne til at formulere sig, så han har en chance for at blive forstået af både fagfolk og ikke-fagfolk. Et af Olden-Jørgensens pædagogiske fif er at skrive grundigt og loyalt, ikke mindst om folk, han synes at være skeptisk overfor. Hvem kan dog hidse sig op over en så ligefrem tekst som ovenstående? Læseren må primært finde sig oplyst og får en chance for at begynde at danne sig en egen mening, fordi fortættaren efterlader det hovedindtryk, at han vil se sin primære opgave i at forklare sit emne. Oven i købet udtrykker han sig på et pænt dansk, der ikke flyder over med svære ord, der skal imponere de sikre, og hvis sikreste virkning er at skræmme de usikre.

De fleste, der har forsøgt sig som lærebogsforfattere på feltet, har gjort den erfaring, at de tilsyneladende ligefremme begreber "driller". Man møder med en ambition om at udvikle et mere konsekvent begrebsapparat, der kan bruges til at skabe sammenhæng mellem detaljer og store linjer. Det er ikke nemt, og mangen en metodebogsforfatter forlader opgaven med større respekt for sin forgænger i hvervet end den, hvormed han begyndte.

Således forstået er det vigtige ikke, om Olden-Jørgensen i sin metodebog får fremstillet White, så den mest troende postmoderne fortællingsprose kan godkende det, men at han har fremstillet White, så vi der ikke er i menigheden, forstår noget af, hvad vore kollegers entusiasme drejer sig om. At vor forfatters egen begejstring for White eller i hvert fald for hans retning kan være på et lille sted, slipper i grunden først ud i noterne, hvor englænderen Keith Jenkins i forbindelse med en omtale af White karakteriseres som "letlæst epigon". Foruden med oplysende billedtekster opererer Olden-Jørgensen med små indrammede citater, oftest markante udtalelser af de behandlede historikere.

De er så fristende, at læseren sikkert nok skal følge med Sebastian til kilderne. Nogle vil nok irriteres over hans docerende stil, men man værner sig til den – og så hylder han noget, som han kalder fagets mundtlige tradition. Der må gemme sig noget af en anekdotesamler i denne dyrker af det abstrakte!

Det synes knap så indlysende at være tilfældet med den kreds, der udgiver deres kommentarer til ikke mindre end 40 fortællinger. Bogen rummer 7 artikler af 8 forfattere, som er identi-

ske med styregruppen bag Netværk for Historieteorier og Historiografi. I foråret 1999 var gruppen samlet "i et sommerhus på Helgenæs". En frugt af sammenkomsten blev seminaret i Ebeltoft i april 2000. Dets arbejdsrapporter, som for længst er udgivet af RUCs forlag med titlen *Fortidens spor, nutidens øjne*, Roskilde 2001, var ikke den rene morskabslæsning. De var udarbejdet af talerne, bl.a. mig. Nærværende kan derfor dårligt udformes som en forudsætningsfri anmeldelse, da anmelderen finder sig i taknemlighedsgæld til arrangørerne af et givende seminar. Her skal blot rapporteres, at seminaret er afholdt i den bedste stemning, og at anmelderen vendte oplivet hjem fast besluttet på at forholde sig åben overfor de nye tendenser i historietaget. Jeg undgik ikke ganske at opleve et forventningspres på min udførelse i rollen som håbløst uforstående 60-årig. Det er mig imidlertid kun en anledning til at minde om, at faghistoriske standpunkter ikke nødvendigvis har karakter af en kronisk lidelse. I betragtning af seminarets inspirerende karakter må det have betydelig interesse, at styregruppen ved samme lejlighed iværksatte yderligere et projekt, hvis rapport nu foreligger.

Styregruppen beretter, at den besluttede at iværksætte et historievindskabeligt "eksperiment". Forfatterne skulle være styregruppens medlemmer. Det var frit, om man ville deltage, men alle var med på ideen. "Vi ville lave en anderledes metodebog". I stedet for at skrive abstrakt om forskellige teoretiske og metodiske tilgange, ville vi vise dem gennem konkrete historiske analyser, som til gengæld skulle være teoretisk og metodisk reflekterede. Sådan indleder redaktørerne Claus Møller Jørgensen og Carsten Tage Nielsen, og de fortsætter med at berette om, hvordan alle sagde ja til at deltage og aflagde, hvad man vel kan kalde en musketéred, på at analyserne på en eller anden måde skulle forholde sig til egen erkendelsesinteresse, egen form og de anvendte teoriers og metoders muligheder.

Deltagerne valgte at tage udgangspunkt i ét og samme historiske materiale for på denne måde at gøre de teoretiske og metodiske tilgange i analyserne synlige og sammenlignelige for læseren. Man enedes om, at teksten skulle være en historiebog, fordi det skulle være et for læserne let tilgængeligt materiale, meddeler redaktørerne. Valget faldt på A.D. Jørgensens *Fyrtøve Fortællinger AF Fædrelandets Historie*, udkommet første gang i 1882, senest genudgivet i 1998.

Det kan gå vildt til i sommerhuse; der kan siges ting, som de talende foretrækker at glemme dagen derpå; men disse mennesker huskede altså, hvad de havde lovet og afleverede manuskripter. Og her ligger rapporten. Det er ganske flot. Og hvad nyt kan så anføres som resultatet? Som jeg læser publikationen, er der tre mulige svar på det spørgsmål: 1. Intet som helst. 2. Endnu et meriterende bidrag til publikationslisten fra ca. halvdelen af deltagerne. 3. Et forskningshistorisk gennembrud i verdensklasse, som samtiden ikke forstod.

Det kniber for en bekymret ældre kollega, der befinder sig ved den faglige udgangsdør at overbevise sig om, at alvorsfolkene fra Helgenæs har samme arbejdsglæde som Sebastian Olden-Jørgensen fra København; forsøget lykkedes for så vidt, som musketéredens aflæggere alle afleverede manuskript, om end en nægtede at skrive om det fælles emne og skrev digte om noget andet. De øvrige bidrag har ej heller noget fælles præg, og det kan problematiseres, om der er tale om noget, man kan kalde en bog. Men det er måske heller ikke meningen. Måske har forfatterens mening været at lade en ny genre fødes i deres hænder. Det ville der da være stil over.

I indledningen hedder det, at nogle resultater er kommet til at stå i modsætning til hinanden. Redaktørerne lader dem imidlertid stå uimodsagt og prøver ikke de modstridende resultater i forhold til hinanden. Den operation må læseren selv foretage. Om den ene tilgang er bedre og mere passende end den anden, vil de ligeledes ligge ud til læserens vurdering. Altså: forfatterne vil ikke forfatte noget sammen, én vil end ikke læse teksten, de vil ikke udfærdige fælles problemstilling og ikke analysere med samme teori.

Hvis forfatterens hensigt har været at arbejde sammen om ikke at arbejde sammen, og at vise, at det kan gå godt alligevel, har man vel blot ført bevis for, hvad en avisredaktion beviser hver dag ved at sætte journalisternes enkeltbidrag om meget forskelligt sammen til en avis.

Interessante enkeltbidrag hindrer metoden ej heller. Den suverænt mest læsevenlige artikel skriver Mads Mordhorst om "Fortællinger som nationalhistorisk genre". Teori og kildetekst bringes til at fungere sammen ved hjælp af kildesteder, der har mening i sammenhængen. Tilmed på et smukt klassisk dansk. Men det var vist næppe meningen?

Bevisførelse for, at det går ganske godt, som det går, hører vist nok under Olden-Jørgensen.

Men også han ville, når det kom til stykket, lave om på det hele! I hvert fald ville han have en ny lærebog. Mordhorst opsummerer, at den måde, hans egen artikel er skrevet på, må kaldes traditionsbevarende. Han forklarer det også: Opgøret med den store fortælling i historievidenskaben ender med selv at blive en stor fortælling. Det traditionskritiske og det traditionsbaserede bud på en metodelære synes da at ende samme sted. Forinden har vist nok Mordhorst meldt historien ud af videnskaben og Olden-Jørgensen givet Hayden White adgangskort til historien.

Men just der ligger måske den postmoderne hund begravet? Hører humaniora af den karakter, styregruppen foretrækker, til i videnskaben? Mordhorst vil formentlig svare nej. Kun hvis historieinstitutionen er indstillet på at opgive de videnskabsbegreber, man fik med fra det 19. århundrede. Problemet var for 1960ernes videnskabskritikere, at verden var for lille og for stor. Helgenæsfilosofferne løber så vidt jeg ser, med i det samme. Men nu er verden mindre - og så skrev de endda før d. 11 september.

Min gode kollega Carsten Møller Jørgensen beklager sig (s. 64) over, at jeg giver et "dobbelt historiefilosofisk påbud". Det lyder fælt, men jeg forstår ikke rigtigt, hvad der tænkes på. Jeg kan kun svare ved at tilslutte mig Mordhorst i det mindste, når han mener, at noget tyder på, at historietaget nu søger nye veje efter at have været underlagt den nationalhistoriske tænkning og begrebet om "Historien". Måske er faget, mener han, ved at åbne sig, så der kan komme en forms- og indholdspluralisme, der vil kunne få faget til at spille en mere aktiv rolle i samtidens debat ...

For mit eget vedkommende kan jeg ikke se rettere end, at historiske analyser, hvis det der med pluralismen skal være alvor, kommer til i fremtidens verden at tage videnskaben om naturen meget alvorligt og ikke at klamre sig til ubetalt humanistisk klatgæld. Fremtidens opgør vil handle om noget mere end berettigelsen af historiske romaner. Det 20. århundredes bedste af slagsen på dansk endte med, at vismand Jakob Spillemand holdt en stor fest og lukkede og slukkede hele bogen om *Kongens Fald* med de gode vers, af hvilke det femte lød:

A reser fræ ingen Gjald,
 Det hiele er betald.
 De Baank, a skylder min Fjender
 Dem foer di nok o hveranner.

Hvis Helgenæsrapporten kan læses som et pro-

testskrift mod visionsløshed uden for genrene - så er den alligevel værd at tale om.

I og med, at det skrift, vi har for øje, ikke tilhører en etableret genre, er det uden mening at sammenligne alle bidragene. Held og uheld derimod hører til den skrivende verdens faste inventar: Derfor vil jeg gratulere redaktionen

til dens held, da den placerede bidragene i rækkefølge ved lodtrækning. Bogen ville have tabt uendeligt i værdi, hvis den ikke var kommet til at slutte med Dorthe Gert Simonsens fyndord: Historien kan ikke indhente sig selv.

Helge Paludan

Levende sprog

Af Michael H. Gelting, mag.art., arkivar, Rigsarkivet

Adam af Bremens krønike. Oversat og kommenteret af Allan A. Lund. Illustreret af Jørgen Kraglund. Wormianum 2000. 300 s., 228 kr.

Omkring midten af 1070'erne forfattede en kannik ved domkapitlet i Bremen, magister Adam, en krønike der skulle styrke ærkebispedømmet Hamburg-Bremens position i en vanskelig tid. Ærkestiftets besiddelser og politiske magt var under hårdt pres fra den sachsiske hertug, og den siddende ærkebiskop Liemars uforbeholdne støtte til kejser Henrik IV havde bragt ham i alvorlig konflikt med pave Gregor VII. Adam ønskede at styrke sin ærkebiskops position med et arsenal af historiske argumenter, hvori et hovedtema var Hamburg-Bremens konstante og afgørende indsats for kristningen af Norden og af de nærmestliggende slaviske områder øst for Elben. Dette tema gennemspilles i fire bøger. De tre første er en kronologisk skildring af ærkestiftets historie fra Bremen stifts grundlæggelse i 700-tallet til ærkebiskop Adalberts død i 1072; her er det navnlig det rigt facetterede portræt af ærkebiskop Adalberts tragiske skikkelse i 3. bog der har påkaldt sig den internationale forskningsopmærksomhed som en af de mest fascinerende personskildringer fra det 11. århundrede. Fjerde bog er en geografisk skildring af Norden på Adams tid, som nok er den del af krøniken der er mest kendt i Norden.

Adams hamburgske ærkebispekrønike er den vigtigste skriftlige kilde til de nordiske rigers historie i 900- og 1000-årene, og nordiske middelalderforskere har beskæftiget sig intensivt med den gennem generationer. Den blev oversat til dansk af Carsten L. Henrichsen i 1930. Nu foreligger en ny oversættelse ved den klassiske filolog Allan A. Lund. I forordet skriver Lund at anledningen til nyoversættelsen er at

Adams værk ”i de senere år har været genstand for intensiv forskning, ikke mindst i Sverige.” Det er ganske rigtigt. Navnlig Henrik Jansons provokerende afhandling fra 1998, *Templum nobilissimum: Adam av Bremen, Uppsalatemplet och konfliktlinjerna i Europa kring år 1075*, har rejst radikal tvivl om forskningens hidtidige opfattelse af Adam som en samvittighedsfuld, om end måske lidt godtroende rapportør. I Jansons udlægning er Adams skildring af det hedenske tempel i Uppsala, hvor der endnu på Adams tid skulle foregå grufulde menneskeofringer, en satirisk tilsværtning af en svensk kirke som ikke anerkendte Hamburg-Bremens overhøjhed, og i sidste ende af den ”gregorianske” kirke som svenskerne i stedet støttede sig til. De diskussioner Jansons tese har givet anledning til, bliver næppe afsluttet foreløbig, men uanset udfaldet vil de nødvendiggøre en mere kritisk holdning til Adams fremstilling end den ældre forskning har indtaget.

Heraf følger imidlertid ikke nødvendigvis at der er behov for en ny oversættelse af Adam af Bremen. Tekstgrundlaget er uændret. Som Allan A. Lund påpeger, har navnlig Anne K. G. Kristensen i sine *Studien zur Adam von Bremen Überlieferung* fra 1975 rejst tvivl om den forståelse af den komplicerede tekstoverlevering der lå til grund for Bernhard Schmeidlers tekst-kritiske udgave fra 1917; men da denne tvivl hidtil ikke har ført til at spørgsmålet er blevet taget op på ny fra grunden, er det fortsat Schmeidlers udgave som må ligge til grund for ethvert arbejde med krøniken, lige som den lå til grund for Carsten L. Henrichsens oversættelse i 1930. Også Allan A. Lunds oversættelse gengiver Schmeidlers tekst, som er et konglomerat af samtlige bevarede versioner af krøniken. Ligesom Henrichsen markerer Lund med skarpe parenteser de tekststykker der ikke findes i

Wienerhåndskriftet, som Schmeidler anså for at repræsentere Adams første version af værket – netop den antagelse som er blevet draget i tvivl af den nyere forskning.

I forordet til den nye oversættelse anerkender Allan A. Lund at Henrichsens oversættelse er ”i bund og grund solid”. Han fortsætter: ”Først de senere års forskning har medført, at den på en række enkelte punkter ikke længere er fyldestgørende.” Hvilke punkter det drejer sig om, fremgår imidlertid hverken af indledningen til den nye oversættelse eller af Allan A. Lunds talrige noter til Adams tekst. Berettigelsen af den nye oversættelse må derfor udledes af en sammenligning med Carsten L. Henrichsens.

En sådan sammenligning tyder på at den væsentligste grund til at der er behov for en ny oversættelse, er de store ændringer det danske skriftsprog har undergået i løbet af det 20. århundrede. Henrichsens oversættelse var udarbejdet i en tid hvor sproget endnu lange og komplicerede sætningsopbygninger som gjorde det muligt for oversætteren at lægge den danske tekst ganske tæt op ad Adams latin. For en nutidig læser kan den derfor forekomme temmelig tung og altmodisch at læse. Lund søger, i vidt omfang med held, at give sin oversættelse en mere mundret form, og han er villig til at slække på den filologiske nøjagtighed for at finde et rammende, nutidigt udtryk der gengiver Adams mening sådan som Lund opfatter den.

Problemet ved denne form for modernisering er imidlertid at den gang på gang fører Allan A. Lund til at forlene Adams tekst med en bastant entydighed som der ikke er dækning for i den latinske original, eller endog til direkte at fordreje tekstens mening. Jeg vil tage et eksempel fra en meget central passage, Adams forklaring på ærkebiskop Adalberts moralske forlis til slut i 3:37 (3. bogs 37. kapitel). I den latinske tekst er denne forklaring ifølge Adam at ”sapientem virum ex illa, quam nimium dilexit, mundi gloriam perductum ad hanc mollitiem animi, quod in prosperitate rerum temporalium elevatus in superbiam ad laudem comparandam ignorabat modum (etc.)” (Schmeidler s. 180). Henrichsen gengiver dette med stor præcision: ”at den forstandige Mand af den verdslige Ære, som han elskede alt for højt, er blevet forledt til den Svaghed i Karakteren, at han under Held i de timelige Forhold lod sig henrive til Overmod og ikke kendte til at holde Maade med sin Stræben efter at vinde Hæder (etc.)” (s. 188-189). I Lunds oversættelse bliver dette til: ”at

dette forstandige menneske på grund af den verdslige ære, han lå under for, blev styret af sin svaghed: I medgang lod han sig beruse af overmod og kendte ingen grænse for sin stræben efter hæder (etc.)” (s. 164).

Hvad er det der er sket i Lunds oversættelse? Adalbert ”lå under for” verdslig ære. At ligge under for noget er et tegn på svaghed, naivitet, mangel på evne til at gennemskue det. Det er ikke det billede af Adalbert som Adam tegner. Henrichsen rammer det rigtige: Adalbert elskede verdslig ære alt for højt. Heri ligger ikke at det var forkasteligt for en ærkebiskop at tragte efter verdslig ære, men at det var farligt hvis man ikke kunne styre det med det rette mådehold. Lund oversætter at Adalbert blev ”styret af sin svaghed”. En svag mand, altså. Men atter rammer Henrichsen Adams ord og mening: Fordi Adalbert ikke holdt måde i sin stræben efter ære, blev han ”forledt til den Svaghed i Karakteren”. Den første fejl fører den næste med sig – men det er Adalbert der handler, han har for så vidt kontrol over sig selv. Han kunne have gjort anderledes. Lund siger at Adalbert ”lod sig beruse af overmod”. Endnu en gang forvrænger Lund Adams billede af ærkebispem, det er overmodet der styrer Adalbert, mens det hos Henrichsen er som det er for Adam: En præcisering af hvad det var for moralske fejl der fulgte af den første. Det understreger Allan A. Lunds mangel på fornemmelse for Adams budskab at han endelig oversætter at Adalbert ”kendte ingen grænser for sin stræben efter hæder”. Henrichsen, hvis uddannelse endnu havde sine dybeste rødder i det skolesystem som Adam hørte hjemme i, forsømte ikke at bringe det centrale ord i hele denne passage, *modum*, over i sin oversættelse og skrev at Adalbert ”ikke kendte til at holde Maade”. Hos Henrichsen fremstår dette centrale stykke som det gør hos Adam: Et moralsk lærestykke i hvor galt det kan gå for en stor mand – for Adam understreger gang på gang Adalberts storhed igennem 3. bog – hvis han ikke evner at holde måde. Hos Lund er det blevet reduceret til en skildring af en svag, opblæst nar. Måske er det også sådan en moderne dansker ville opleve Adalbert hvis han blev konfronteret med ham. Det er ligegyldigt. Opgaven må være at gengive Adams mening. Det evnede Henrichsen. Hos Lund er meningen blevet fordrejet – eller måske snarere gået i opløsning.

En medvirkende årsag til denne misère er Allan A. Lunds ringeagt for Adams beherskelse af det latinske sprog. Som klassisk filolog hol-

der han Adam op imod den latinske guld- og sølvalders forfattere og konstaterer at Adam ikke skrev ligesom dem. Dommen er uden formildende omstændigheder: "Adam af Bremen skriver på et – lad os være ærlige – græsseligt latin" (s. 22). Dette er ifølge Lund en stor del af forklaringen på de fortolkningsproblemer der er med Adams tekst. Lund føler sig beføjet til at skære igennem og bruge bastante og entydige vendinger i sin oversættelse, for uklarerne skyldes alene Adams sproglige ubehjælpssomhed. Eksemplet ovenfor turde vise at denne form for arrogance har det med, som en boomerang, at vende tilbage til sin ophavsmand.

Ser man nærmere på Allan A. Lunds forklaring på Adams efter hans opfattelse mangelfulde latinkundskaber, er der noget let selvmodsigende over den (s. 22-23): "Dels var latin for ham som for hans samtidige et nøjsommeligt tillært fremmedsprog – senest siden 600-tallet et 'kunstprog' for alle – dels var det historisk og kulturelt belastet af en stor litterær arv. Det ytrer sig fx i ordvalget, hvor der forekommer en del leksikalske fornyelser. Desuden optræder gamle ord i nye betydninger, og nye begreber afløser gamle eller eksisterer fortsat ved siden af dem." Hvad skal dette betyde? Hvis man skal forstå det sådan at latin var et dødt, passivt tillært fremmedsprog, hvordan kunne det da være i så livlig udvikling som resten af sætningen viser? Uudtalt under Lunds formulering ligger hele nationalromantikens sværmeri for "moders-målet". Det er et syn på sproget som er inderlig irrelevant for det vesteuropæiske 1000-tal. På Adam af Bremens tid var latin det *eneste* sprog som var udviklet til at kunne håndtere komplekse og subtile betydningsnuancer, fx. (som i det ovenfor anførte eksempel) på det moralske område. At lære latin var ikke blot at lære et prestigefyldt, dødt sprog. Det var at tilegne sig en anden måde at tænke på. Derfor var latin i høj grad et levende sprog i rivende udvikling, uanset at man først lærte det på skolebænken og ikke af moders sang ved vuggen. Det er Allan A. Lunds dom over Adam der bygger på en opfattelse af latin som et dødt og uforanderligt sprog. For vurderingen af Adam af Bremens værk er der grund til snarere at hæfte sig ved at krønikeskriveren Helmold af Bosau i 1100-tallet betegnede Adams stil som "veltalende".

Når alt dette er sagt, må man dog medgive at Allan A. Lunds oversættelse er letflydende og behagelig at læse. For den der blot vil have en hurtig orientering i Adam af Bremens krønike, er denne – også æstetisk tiltalende – bog

utvivlsomt lettere at gå til end Carsten L. Henrichsens oversættelse. Desværre skæmmes Lunds oversættelse dog stedvis også af faktuelle fejl og misforståelser. Det er således lidt pudsigt i betragtning af at Lund i sin indledning har omtalt muligheden af at ord kunne ændre betydning fra antikken til middelalderen, at han i forbindelse med Adams beskrivelse af templet i Uppsala plumper i netop denne fælde. Adam skriver at dette tempel var *totum ex auro paratum* (4:26). Lund kritiserer Henrichsen for angivelig at foretage en stiltiende tekstforbedring ved at oversætte at templet var "helt og holdent beklædt med Guld", og gengiver selv teksten, i overensstemmelse med klassisk sprogbrug, således at templet var "bygget helt af guld". Hvad enten nu templet i Uppsala eksisterede i virkeligheden, eller det var et litterært produkt af Adams fantasi, så er det ikke sandsynligt at Adam ville bilde sine læsere ind at det var bygget af rent guld. Et opslag i Niermeyers middelalderlatinske leksikon kunne da også have vist Lund at verbet *parare* (hvoraf *paratum* er afledt) i middelalderen havde ændret betydning til "at udsmykke".

Indimellem synes arbejdet med oversættelsen også at være gået vel hurtigt, så der opstår regulære sjuskefejl. Det mest eklatante eksempel er i 2:43, hvor Lund oversætter: "I [Aldingburg] blev 60 præster slagtet som kvæg, mens resten blev skånet, blot for at man kunne spotte dem. Provsten dér hed Oddar og var en slægtning af mig" (s. 109-110). Henrichsen oversætter korrekt: "'Dér blev', sagde han [dvs. Svend Estridsen], '60 Præster gemt til Spot, mens Resten blev slagtet som Kvæg. Domprovsten ved deres Kirke hed Oddar og var vor Slægtning'". Ikke alene har Lund byttet om på de dræbte og de skånede præster, men ved at udelade det lille ord *inquit* ["sagde han"] har han forvandlet domprovst Oddar fra en slægtning af Svend Estridsen til en slægtning af Adam af Bremen!

Allan A. Lund har forsynet sin oversættelse med en indledning, realkommentarer i noter og en omfattende litteraturliste. Alle tre dele er noget idiosynkratiske. Ud over uviljen mod Adams latin afspejler indledningen at Lunds største interesse gælder de geografiske aspekter ved teksten (Lund har tidligere udgivet en separat oversættelse af Adams 4. bog, beskrivelsen af Norden). Til gengæld er der yderst lidt baggrundsstof om krønikens tre første bøger. Noterne er svulmet til et urimeligt omfang fordi Lund har valgt at bibeholde Adams "oprindelige" form af alle egennavne og derfor må identificere dem

alle i noterne. Valget er begrundet i at navnlig visse navne på folkeslag er vanskelige at oversætte entydigt. Således er det undertiden svært, stedvis endog umuligt, at afgøre om Adams *nortmanni* i hvert enkelt tilfælde betegner nordmænd eller mere generelt "normanniske" vikinger. I de fleste tilfælde er der imidlertid ingen tvivl om identifikationen, og valget af en "original" navneform er desuden noget vilkårlig, da netop egennavnene frembyder særlig mange varianter i håndskriftoverleveringen. Resultatet er en overbelastning af noteapparatet med navneidentifikationer; på s. 255 får man således i fire forskellige noter at vide at den flod

Adam kalder *Panis* eller *Pene*, i vore dage hedder Peene. Det specifikke problem med enkelte etniske betegnelser kunne nok have været løst på en enklere måde. Den geografiske slagside præger også litteraturlisten. Her savner man fx et centralt værk som Sture Bolins *Om Nordens äldsta historieforskning : Studier över dess metodik och källvärde* fra 1931 og stort set hele litteraturen om Adams fascinerende portræt af ærkebiskop Adalbert i 3. bog.

Alt i alt må man konkludere at hvis man skal beskæftige sig mere indgående med Adam af Bremens krønike, er det fortsat Carsten L. Heinrichsens oversættelse man bør benytte.

Michael H. Gelting

Statsdannelse og gruppedynamik i senmiddelalderens Firenze

Af Jakob Ingemann Parby, stud.mag., Københavns Universitet.

Lino Vogt: *Laug, Slægt og Stat. Den politiske udvikling i Firenze 1281-1295*, Museum Tusulanums Forlag 2000 (*Studier for Sprog- og Oldtidsforskning* 336). 150 s., 145 kr.

I dansk historieskrivning har der aldrig været nogen større tradition for at beskæftige sig med de italienske bystaters historie. Mens andre dele af den italienske historie er blevet fremragende behandlet har de italienske kommuner og deres udvikling til Renæssancens bystater kun været genstand for begrænset dansk forskning siden Johan Plesner og Erik Bachs betydningsfulde bidrag i henholdsvis 1930'erne og 1950'erne.¹ Og det på trods af, at der er tale om et emne med mange perspektiver for forståelsen af ikke blot italiensk, men også europæisk politisk og social historie, og som derudover er blevet belyst af talrige internationale bidrag.

Det foreliggende værk af Lino Vogt skal derfor hilses mere end velkomment, også selv om det, ifølge forfatteren, nærmere er en forskningsoversigt end en egentlig ny fortolkning af kildematerialet. På baggrund af den ovenfor skitserede situation kan man sige, at en forskningsoversigt nærmest er et *must* for at skabe fundamentet for ny dansk forskning på området.

Bag den indledende ydmyghed gemmer der sig et værk af betydelig værdi, hvori forfatteren først redegør så levende for kildesituationen, at man næsten kan dufte støvet og fornemme det gustne pergament mod fingerspidserne. Siden

gennemgår han minutøst de forskellige fortolkninger, de italienske historikere har tilføjet en af de mest dramatiske epoker i byen Firenzes historie.

Det drejer sig om tiden op til og under indførelsen af de såkaldte *Ordinamenti di Giustizia* i 1293. Det var en række love, der rettede sig mod de såkaldte *magnati* (det italienske ord for stormænd) og angiveligt skulle beskytte folket – *popolani* – mod disses overgreb. Lovene definerede *magnati* enten som slægter, der inden for de forgangne tyve år havde omfattet en eller flere riddere, eller som slægter, der ifølge den offentlige mening var *magnati*. Selv om brugen af den offentlige mening, *publica fama*, var gængs retspraksis her som andre steder i middelalderen, må det stadig betragtes som en særdeles diffus og politisk anvendelig definition. Det har medvirket til at gøre diskussionen om *magnati*-gruppens sociale og økonomiske sammensætning til et af de helt centrale spørgsmål i fortolkningen af perioden.

Forud for lovenes indførelse var gået en år-række præget af næsten konstant krig på grund af opgør med nabobyerne Arezzo og Pisa. Det var en politik, der efterhånden blev så upopulær blandt byens borgere, at det førte til revolution, og man oplevede herefter det formelt set mest folkeligt baserede styre i kommunens historie.

Genigheden er blevet genstand for en enorm interesse fra de italienske historikers

side, hvilket delvis skyldes begivenhedernes samtidighed med nationalhelten Dante, men også at kildesituation er relativ gunstig. Lino Vogt gennemgår omhyggeligt og redeligt de mange fortolkninger, denne begivenhed har afstedkommet. Gaetano Salvemini opfattede således begivenhederne som udtryk for en egentlig klassekamp, mens Andrea Zorzi for nylig har inddraget de juridiske aspekter af fejderetten og nedtonede det epokegørende ved lovene. Nicola Ottokar, derimod, opfattede *popolani* og *grandi* (en anden betegnelse for *magnati*) som to essentielt sammenfusede grupper, hvorfor ordinanserne måtte ses som udtryk for en magtkamp mellem to socialt ensartede partier. Hertil kommer vigtige bidrag i form af fire specialer fra 1970'erne, som søgte at balancere den polemiske modstilling af Salvemini og Ottokars arbejder.²

Helt centralt i diskussionen står som sagt spørgsmålet: hvem var de grupper, der i kilderne omtales som henholdsvis *popolani* og *magnati*? Var det to socialt forskellige grupper, med forskellige økonomiske livsvilkår og målsætninger? Eller var der, som Ottokar mente, tale om begreber grebet ud af den blå luft fra fortiden for at blive anvendt i et internt magtopgør blandt de ledende lag? Senere forskning har været tilbøjelig til at fastholde, at *magnati* var eksponenter for en særlig livsstil – *grandigia* – som i stigende grad kom i konflikt med en fremvoksende offentlig myndigheds fredsskabende virksomhed, og at det var heri kilden til deres udgrænsning skulle findes. Dette synspunkts tidligste fortalere var vel Marvin Becker i artiklen: *The Florentine Magnates 1282-1343: The Failure of a Political Class – en idé som siden videreudvikledes i forbindelse med hans provokerende – og meget spændende – statsdannelse i tobindsværket: Florence in Transition.*³

Diskussionen af gruppernes karakter og sammensætning i denne forholdsvis afgrænsede tidsperiode leder således også frem til mere fundamentale spørgsmål om statens eksistens og udseende i senmiddelalderen og den tidlige Re-

næssance og om familiemønstrenes foranderlighed og kontinuitet i denne overgangsfase.

Slægt, Laug og Stat er både en stor læseoplevelse og et glimrende udgangspunkt for yderligere dansk forskning i et emne og en periode i Europas historie, hvor man fornemmer de første plukveer til den moderne stats fødsel. Skulle man ønske sig en enkelt ting gjort anderledes, kunne man måske netop drømme om en større perspektivering af ordinansernes betydning for den efterfølgende politiske udvikling i byen. Man kan med spænding imødesee forfatterens kommende projekter og håbe på, at han vil arbejde videre på dette solide og velskrevne fundament.

Jakob Ingemann Parby

¹ Johan Plesner, *L'émigration de la campagne à la ville libre de Florence au XIIIe siècle*, Kbh. 1934; samme, "Una rivoluzione stradale del Dugento", i *Acta Jutlandica*, Aarsskrift for Aarhus Universitet, 10:1, Aarhus 1938; Erik Bach, *La cité de Gênes au XIIe siècle*, Kbh. 1955 (*Classica et mediaevalia*, Dissertationes, 5).

² Gaetano Salvemini, *Magnati e popolani a Firenze dal 1280 al 1295*, Firenze 1899; Nicola Ottokar, *Il Comune di Firenze alla fine del Dugento*, Firenze 1926; Andrea Zorzi, "Politica e giustizia a Firenze al tempo degli Ordinamenti antimagnatizi", i *Ordinamenti di giustizia fiorentini. Studi in occasione del VII centenario*, a cura di Vanna Arrighi, Firenze 1995 (*Archivio di Stato di Firenze – Scuola di archivistica paleografica e diplomatica*, 4). De fire specialer er udgivet samlet som: Sergio Raveggi, Massimo Tarassi, Daniela Medici & Patrizia Parenti, *Ghibellini, Guelfi e Popolo Grasso: I detentori del potere politico a Firenze nella seconda metà del Dugento*, Firenze, La Nuova Italia, 1978.

³ Marvin B. Becker: "A Study in Political Failure: The Florentine Magnates: 1280-1343", i *Medieval Studies*, 27, 1965, p. 246-308; samme, *Florence in Transition*, bd. 1-2, Baltimore 1967-1968.

Danmarks Statsmand: A.P. Bernstorff og hans samtid

Af Dan H. Andersen, ph.d., ekstern lektor, Institut for Historie, Københavns Universitet.

Jørgen Hornemann: *Danmarks Statsmand. A.P. Bernstorff og hans samtid. Borgen 2001, 619 s. ill., 395 kr.*

Andreas Peter Bernstorff fungerede som dansk udenrigsminister fra 1772 til 1780 og igen fra 1784 til sin død i 1797, i den

sidste periode som styrets respekterede førstemand. Som leder af monarkiets udenrigspolitik stod han som garanten for en succesfuld neutralitetspolitik, der holdt landet uden for de store europæiske krige. Læg dertil hans andel i landbrugsreformerne, og det er klart, at vi har at gøre med en skikkelse i dansk historie, der virkelig fylder. Ulykkerne efter hans død bidrog kun til at højne hans ry. A. P. Bernstorff er hidtil ikke blevet tilfredsstillende biograferet og derfor er det en længe ventet udgivelse, som her anmeldes. Bogen er strengt kronologisk opbygget og følger A. P. Bernstorffs liv fra hans fødsel i 1735 til hans død i 1797. Kildematerialet er primært hans private breve, og kun i ringe omfang er f.eks. den omfattende diplomatiske korrespondance brugt. Bernstorffs liv og levned fremstilles og kommenteres fra brev til brev, og forfatteren lader så at sige brevene stå som eneste indgang til personen Bernstorff, idet der ikke er nogen egentlig analyse af hverken Bernstorffs liv, hans mentale univers, hans politik, eller hans samtid.

Allerførst bør nogle misforståelser og anakronismer nævnes. Der optræder gentagne gange en møntfod, som hedder en ecus, således på side 131, hvor A.P. Bernstorff får en lønforhøjelse på 500 ecus, hvilket ifølge forfatteren svarer til ca. 120.000 kr. Nu fandtes ecus ikke i det danske møntsystem i 1700-tallet, og det er da også den gode gamle rigsdaler, der blot kaldes ecus, når den omtales i et brev på fransk. I øvrigt kan man ikke omregne tidens priser og lønninger til nutidskroner på tværs af et kvart årtusinds inflation og tekniske forandringer. Regelmæssigt skriver forfatteren om dette eller hint fænomen, at det såmænd også findes nutildags. Måske, men samme fænomen, f.eks. promovning af familie, venner og venners venner i offentlig tjeneste, har ikke nødvendigvis den samme betydning når rammen er et enevældigt monarki som når rammen er en socialdemokratisk velfærdsstat. Sammenligningerne bliver til tider lidt uforståelige som på side 484, hvor ændring af forbrugsafgifterne med konvertering af kornskatten fra en naturalieskat til en pengeskat efter forfatterens mening „på næsten forbløffende vis (ligner) de kunstgreb, vore dages regeringer kan finde på...“.

Disse eksempler rækker ud over det irriterende og teknisk fejlagtige: De er et symptom på forfatterens vakkende forståelse af tiden, kildematerialet og genren. Skønt bogen langt hen ad vejen er en kompilatorisk samling brevkommunikationer, så kender Hornemann tilsyneladende ikke til debatten om kildeværdien af 1700-tallets

breve. Jeg kan tilgive ham, at min lille artikel fra dette tidsskrift er ham ukendt (1066. Tidsskrift for historisk forskning, årg. 22 nr. 1, 1992), men ikke, at Erik Arups og Aage Friis' artikel i Historisk Tidsskrift er det (Erik Arup: Historisk Tidsskrift. Tillægshæfte til VIII. R. 4., 1913, Historisk Tidsskrift IX R.1., 1919, og Historisk Tidsskrift IX. R. 2., 1921; og Aage Friis Historisk Tidsskrift IX R.1. (1920)). Man mærker tydeligt, at forfatteren ikke har erfaring med 1700-tallets breve. Han læser dem, og han tolker dem uden at indsætte dem i deres rette historiske kontekst. Men som debatten mellem Arup og Friis ville have vist ham, kan man ikke blot regne med, at 1700-tallets breve kan tale for sig selv. Breve blev regelmæssigt åbnet og kopieret, og selv diplomatpost i cifferkode kunne knækkes. Derfor blev vigtige analyser eller indiskrete meddelelser og sladder skjult i teksten i form af kryptiske vendinger, en slags kode i en kode. Eventuelt kunne en modtager underrettes om eksistensen af en skjult kode med udtryk af typen „jeg håber De forstår det jeg ønskede De måtte forstå“. Dertil kommer, at politiske dyr som A.P. Bernstorff selvfølgelig ikke fortalte alle alt. Deres fortrolighed opererede på en *need to know basis*.

Problemet er til syvende og sidst, at forfatteren ikke kan eller vil forstå fortidens fremmedhed. Han vil gerne gøre A.P. Bernstorff til et nutidsmenneske, der blot har et format, der ville have påkaldt sig Janteloven og alt det der, men vi har at gøre med en aristokrat med et liv og et verdenssyn, der må indeholde mange fremmede elementer. I stedet for at udforske det fremmede og uforståelige og bruge det som nøgle til forståelse, således som Robert Darnton har foreslået i indledningen til *The Great Cat Masseur and other Episodes in French Cultural History*, 1984, så ignorerer han det. I stedet for indsigt og efterforskning af „knaster“ i brevtjekterne, refereres brevene ubekymret for hvad de synes at sige med det resultat, at fortiden og personen harmoniseres og dermed indirekte banaliseres. Hele diskussionen om mikrohistorien og biografiens berettigelse og farer synes forfatteren ukendt.

Jeg kunne fortsætte længe, men det foregående må være nok til at vise, at dette ikke er en særlig god bog. Det indtryk, der står tilbage efter læsning af 619 sider om A.P. Bernstorff er forfatterens manglende ydmyghed over for emnet. Det er rimeligt her at stoppe op og vende blikket indad: Bunder *min* kritik i manglende ydmyghed? En førsteårsstuderende på historie-

aget lærer jo, at det først er i 1800-tallets første årtier, at historiefaget blev professionaliseret og henlagt til universiteterne. Før da var det bl.a. en litterær genre, som mange dyrkede uden at have gennemgået en uddannelse. Nu er grænserne videre, og selve fagets grundvold sættes til debat. Udtrykker min kritik en stand-sarrogance, hvis formål det er at holde den begavede amatør ude?

Det er klart, at vi skal holde øjnene åbne for andre måder at dyrke faget på, men det er jo ikke et tag-selv bord. Historie har måske ikke som astronomi og kemi svære ligninger og besværlige forsøg, men bag den tilsyneladende lethed (her er nogle mennesker og her er nogle breve. Jeg er et menneske som dem, og brevene kan jeg læse) er der nogle krav i henseende til det håndværksmæssige, man ikke kan sætte sig ud over. Men derudover er der indsigt og forståelse, for ikke at tale om forsøget på indsigt i det uforståelige. Ydmygheden over for fortiden og de fortolkningsproblemer, den rejser, bør være en del af en historikers intellektu-

elle baggage. Om noget gælder det den historiske biografi, hvor trangen til identifikation med hovedpersonen nemt overskygger hans fremmedhed.

Jeg synes ikke, at Jørgen Hornemann i denne biografi over A.P. Bernstorff har været i stand til at håndtere de fortolkningsmæssige udfordringer som en biografi om en dansk statsmand i 1700-tallet stiller. Det er absolut nyttigt her at have en samlet fremstilling af hans liv, og kunne følge ham fra brev til brev, fra sted til sted, og der er da også regelmæssigt sunde vurderinger af begivenheder og mennesker, men længere når værket ikke. Vi har fået en bog, som hævder at omhandle statsmanden A.P. Bernstorff og hans samtid, men efter endt læsning ved vi ikke meget mere om hverken Bernstorff eller samtiden eller hvorfor han var en statsmand. Som Holberg vist skrev efter at have berettet om manden, der besvangrede fire kvinder på en nat: Jeg nævner dåden, jeg roser den ikke.

Dan H. Andersen

Christian VIII rehabiliteret?

Af Niels Clemmensen, ph.d., ekstern lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet

Lars Roar Langslet: Den glemte konge - Christian VIII, Konge af Norge, Konge af Danmark. På dansk ved Peter Nielsen. Gyldendal 2000. 404 s., ill., kr. 295.

Det er et sympatisk projekt, som den tidligere norske kultur- og forskningsminister Lars Roar Langslet har sat sig for i sin biografi, nemlig at rehabilitere vores sidste enevoldskonge. Det var langt fra vejrmøller, Christian VIII måtte kæmpe imod i sin politiske karriere, men alligevel var der noget Don Quixote-agtigt over hans klippefaste tro på fornuftens og kompromisets mulighed for at gøre sig gældende i en offentlighed, der for længst var blevet koloniseret af andre idealer og interesser end den dynastiske statsræsons. I Norge betød det, at hans afgørende indsats for en selvstændig norsk forfatning i 1814 kom til at stå i skyggen af den påtvungne union med Sverige, og i Danmark, at hans forsøg på at manøvrere mellem de berettigede nationale interesser i monarkiet blev opfattet som et forræderi mod den gudgivne Ejderstat. Af sådant stof

gør man ikke helteskikkelser, ja knap nok hædersmænd, men det er netop, hvad Langslet har sat sig for i sin biografi, hvor perspektivet udstrækkes til Christian VIII's *samlede* kongegerning, den norske i 1814 og den danske 1839-1848.

Forfatterens personlige erfaringer med det politiske håndværk kommer læseren til gode i form af indsigtfulde analyser af den politiske beslutningsproces' skranker og bånd og en forståelse af de problemer, de rejser for aktørerne. Især forekommer det befriende for denne anmelder, at Langslet i det store og hele distancerer sig fra forestillingen om politiske "master-plans", der til stadighed styrer aktørernes handlinger. Det udelukkede naturligvis ikke, som forfatteren skriver om situationen ved årskiftet 1813/14, at Christian Frederik "viste store evner til at manøvrere ud fra en målbevidst strategi og langsigtede planer" (s. 86). Blot måtte han til stadighed vælge mellem alternativer i de skiftende situationer, uden at det ene nødvendigvis fremstod mere indlysende end det andet.

Og det er da også bogens hovedtese, at den unge Christian Frederik, gennem hvem Norge

blev "stærkere, tryggere og mere selvbevidst" (s. 158, jf. s. 170), forblev den samme i sin danske kongegerning - "Christian Frederik og Christian VIII viste sig at være én og samme mand" (s. 385). Langslet bryder således staven over den nationale historieskrivning, der i begge lande har tolket Christian VIII som en veg og karakterløs mand, der svigtede i 1814 og senere som dansk konge vendte ryggen til sin ungdoms idealer.

De senere års diskussion af den historiske biografi som videnskabelig fremstillingsform er tydeligvis ikke Langslets ærinde, men det betyder ikke, at han ikke har gjort sig overvejelser over genren. Blot skal de findes spredt i værket. Psykologisk indtager han den holdning, at det altid vil være mere forstandigt at spejde efter kontinuitet end brud i et menneskes karakter. Dette synspunkt er i samklang med bogens helhedsperspektiv på Christian VIII, samtidig med at forfatteren er fuldt på det rene med, at det er historikeren, der "maner" sin skikkelse frem gennem sin personlige tolkning af materialet (s. 383ff.). Det er jo fornuftig snak, som næppe nogen vil anfægte i dag. Spørgsmålet bliver så, hvordan forfatteren har operationaliseret sit projekt. Her er det bemærkelsesværdigt, at intimsfæren stort set er blevet fravalgt. Begge hustruer affærdiges med de gængse klicheer. Charlotte Frederikke med sin på en gang "forføriske charme" og sit uligevægtige, grænsepsykotiske temperament, og Caroline Amalie som den blide, fromme hustru. Heller ikke forholdet til sønnen levnes synderlig opmærksomhed, og så er der jo alle mætresserne, men med en enkelt undtagelse lader forfatteren her "skærnbrættet blive stående" - desværre! Nærværende anmelder vedstår ellers gerne sin nysgerrighed, og egentlig forekommer denne noble diskretion lidt inkonsekvent i betragtning af, at forfatteren er opmærksom på, at et rent politisk perspektiv vil være for snævert (s. 201).

Det nærmeste man kommer til en genreteoretisk programmerklæring er ellers netop i forbindelse med Christian Frederiks "intense driftsliv". En biografi om en offentlig person, hedder det i den anledning, gør som sig regel klogt i at holde sig til det, som har "offentlig interesse" (s. 365). Men seksualiteten og intimsfæren, ikke mindst enevoldskongens, har vel i høj grad offentlig interesse og ikke blot for billedbladene! Det kan jo give anledning til perspektivrige overvejelser om forholdet mellem individ og rolle, som man bl.a. kan se det i Benito Scocozas biografi om Christian IV. I stedet er forfatterens tolkning af den offentlige interesse for-

beholdt Christian VIII's politiske og kulturelle virkefelt. Det sidste, der omtales som hans "oaser", har tydeligvis også fungeret som oaser for forfatteren, idet de har givet ham et kærkoment stof til at udfylde prinsens lange ørkenvandring mellem hans norske og danske kongegerning.

Vi er altså meget langt fra en Lytton Stracheys psykologiserende og ironisk distancerende biografier i *Eminent Victorians* (1918). Det er ikke Langslets projekt at sønderslå nationale monumenter, tværtimod vil han rejse et. Det forklarer fravalget, og med disse forbehold må det naturligvis uden videre medgives forfatteren, at de valgte kriterier er uomgængelige i en biografi om Christian VIII. Det er da også lykkedes Langslet at give et overbevisende billede af sin hovedpersons karakter, der i mange henseender kan dokumentere tesen om, at den unge Christian Frederik og den midaldrende Christian VIII var "én og samme mand".

Gennem hele sit liv forblev Christian Frederik således den livsnydende og repræsentative aristokrat, den indsigtfulde mæcen og evnerige dyrker af kunst og videnskab, der for både samtid og eftertid har stået som en diametral modsætning til sin jordbundne forgænger og sin populistiske efterfølger. Men denne arketypiske aristokratiske profil var forbundet med udpræget borgerlige træk, først og fremmest en jernhård arbejds ethos, der nok var kompatibel med rollen som enevoldsmonark, men som realiseredes med en professionalisme og en bureaukratisk disciplin, der distancerede ham fra det aristokratiske ideal om den begavede og frem for alt uafhængige og fribårne amatør. Christian VIII var ingen "sportspolitiker", men på en gang den administrative skolede embedsmand og den professionelle politiker. Dette kongelige janushoved, den borgerlige aristokrat med sceptret i hånden og fjerpenen bag øret, må efter endt læsning af bogen stå som det blivende indtryk af mennesket Christian VIII. Ikke mindst i forhold til hans samtidige norske eftermæle som "dansk flødeskæg", "skørtekonge" eller "teaterkonge" er der her tale om en afgørende rehabilitering, mens hans danske kritikere i det mindste har haft større forståelse for hans noble personlige egenskaber.

I den forstand må man således medgive forfatteren, at Christian VIII forblev den samme, men denne kontinuitet kan ikke uden videre tages til indtægt for en kontinuitet i hans politiske indsats. Eller med andre ord, var oprørskongen Christian Frederik den samme som

enevoldskongen Christian VIII? Umiddelbart er svaret naturligvis nej, al den stund den politiske kontekst var usammenlignelig, men det er netop forfatterens argument for, at Christian VIII som politiker forblev den samme, idet man fejlagtigt har sluttet fra den forskellige kontekst til manden. Spørgsmålet må altså i stedet formuleres i retning af, om Christian VIII i den enevældige, helstatslige kontekst viste den samme strategiske evne, den samme dristighed og den samme fleksibilitet som i 1814, hvor han isoleret i Europa og med en overvældende modstander som Bernadotte alligevel formåede at sikre Norge en position som et selvstændigt rige i den påtvungne union med Sverige.

Efter min opfattelse må svaret blive et nej, og i sit lønkammer har forfatteren vist også haft sine egne forbehold! Med rette konstateres det således i bogens slutkapitel, at “den enorme arbejdskraft og seriøse holdning var intakt”, men så tilføjes det med et næsten umærkeligt forbehold “*sandsynligvis* (min kursivering) også den synske strategiske evne”. Forfatteren har al mulig grund til sit forbehold, og han må f.eks. selv medgive H.P. Clausen, at den internationale reaktion på det åbne brev i 1846 om gyldigheden af kongelovens arveregler på hertugdømmerne er et stærkt argument for, at dette forsøg på ved et ensidigt magtsprog at løse den gordiske knude var et fejlgreb. Heller ikke Christian VIII's sprogpolitik kan tolkes som et udtryk for nogen synderlig strategisk evne eller clairvoyance, og ifølge forfatteren skulle Christian VIII da også selv være blevet overrasket over reaktionen på sprogeskriptet af 1840 (s. 297)!

Flere eksempler på Christian VIII's manglende politiske fingerspidsformemmelse – for ikke at sige direkte fejlgreb – kunne nævnes. Hvis vi nådigt forbigår indenrigspolitikken, som forfatteren selv gør det, hang Christian VIII's fejlgreb sammen med hans ambition om at opretholde den dynastiske helstat. Her går der i virkeligheden en lige linie tilbage til hans norske herkulesindsats, men hvor han dengang forstod at bemestre de givne vilkår under suveræn anvendelse af hele realpolitikens klaviatur og som det nok allervæsentligste, sluttelig viste modet til at bøje sig for det uundgåelige, investerede han som konge hele sit imponerende intellekt i et anakronistisk foretagende. Det kan man have al mulig forståelse for, men efter min opfattelse står Axel Linvalds vurdering i indledningskapitlet til første bind af hans biografi om Christian VIII, *Den unge Prins 1786-1813* (1943), stadig ved magt: “Stillet over for valget

mellem troskab mod århundredgamle interesser og eftergivenhed over for et kaos af stridende interesser og nationale modsætninger, manglede han evnen - og modet - til at træffe afgørende beslutninger, hvis virkninger han ikke kunne overskue” (citeret efter Langslet s. 390). Det var netop den evne og det mod, han viste i Norge og ikke i Danmark. Den bundhæderlige forfatter citerer selv Linvalds vurdering, men dissenterer naturligvis - uden at overbevise. Vel var der vigtige grænser for kongens handlemuligheder, men den vigtigste var hans manglende evne til at indse, at spillet på de gamle præmisser var tabt.

I sin fremragende artikel i Dansk Biografisk Leksikon har H.P. Clausen afslutningsvis antydnet en udvikling hos Christian VIII i retning af “en stigende erkendelse af, at den gode vilje ikke var nok”. Det rejser unægtelig det kontrafaktiske spørgsmål: Hvad nu hvis Christian VIII og ikke Frederik VII havde stået som givener af vores første frie forfatning? Hvis forfatningen var blevet en helstatsforfatning efter Christian VIII's koncept og ikke en radikal demokratisk forfatning for et Danmark til Ejderen. Meget tyder jo på, at forfatningsreskriptet af 28. januar 1848 efterlod oppositionen i vildrede både nord og syd for Kongeåen. En helstatsforfatning kunne meget vel have fungeret som det figenblad, der havde skubbet ansvaret for det endelige brud over på slesvigholstenerne og taget initiativet fra de tyske magter. Og bruddet ville så være sket under langt gunstigere internationale betingelser, hvis der ikke forud havde fundet en blodig borgerkrig sted, den såkaldte treårskrigen 1848-51, med den radikalt demokratiske Junigrundlov som mærkesag. Som det nu gik, nåede Christian VIII ikke at spille den rolle som overgangsskikkelse, som hans forfatningsplaner lagde op til, selv om det må understreges, at deres forudsætninger lå inden for de rammer, som havde styret hele hans forudgående politik.

Det er forhåbentlig fremgået af ovenstående, at Langslet med *Den glemte Konge* - titlen forekommer i øvrigt lovlig teatralisk og er alene blevet påklistret den danske udgave - har beriget læseren med et inspirerende og lødigt bidrag til Christian VIII's biografi. Forfatteren har orienteret sig kyndigt i den foreliggende litteratur og gør endvidere opmærksom på muligheder i kildematerialet, som endnu ikke er udtømte. Idehistorikeren Roar Langslet kan trække på et bredt og empatisk kendskab til guldalderens åndsliv, og den erfarne politiker kendes på sub-

stansen og indsigten i analyserne af den politiske beslutningsproces og småstatens vilkår i det internationale system.

Betyder det så, at Christian VIII er blevet rehabiliteret? Både ja, og nej! Der er så afgjort mest flugt over fremstillingen af Christian Frederiks indsats i Norge - vel i sig selv et vidnesbyrd om, at den aldrende danske enevoldskonge som politiker ikke var den samme som den unge oprørskonge. I den forstand er det ikke lykkedes forfatteren at rehabiliterer sin helt. Til gengæld har forfatteren tydeliggjort, at den politiske kon-

tekst, som var Christian VIII's som enevoldskonge, var en helt anden end den, der mødte den unge prins i Norge, og at han i begge situationer trak på en række grundlæggende karaktertræk i sin evnerige og noble personlighed. Portrættet af manden Christian Frederik ydes først fuld retfærdighed, når han anskues i helhedsperspektivet af sin norske og sin danske kongegering. I den forstand er der tale om en rehabilitering, og projektet er så indlysende rigtigt, at man kan undre sig over, at det ikke for længe er blevet realiseret.

Niels Clemmensen

Vejhistorier

Af Karl-Erik Frandsen, docent, dr.phil. Københavns Universitet.

Annette Østergaard Schultz: *Pligtarbejde og lystarbejde. Historie om at bryde veje i Nordvest- og Midtjylland 1842-1855. Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland 2000. 346 s.*

Ved Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg er opstået et lille men godt forskningsmiljø for vejhistorie, idet arkivar Annette Østergaard Schultz har skrevet ovennævnte bog, og hendes kollega Steffen Elmer Jørgensen har forfattet *Fra chaussé til motorvej*. Det overordnede danske vejnets udvikling siden 1761.

I midten af 1800-tallet opstod der et stærkt behov for bedre veje, såvel lokale som regionale, som følge af befolkningstilvæksten og den øgede økonomiske aktivitet. Dette faldt sammen med oprettelsen af den nye kommunale og amtskommunale forvaltning i 1842, som fik netop vejvæsenet som en af sine første og største opgaver (ved siden af skole- og fattigvæsenet). Vejene og deres udbygning og vedligeholdelse er derfor et godt emne til at belyse det kommunale selvstyres effektivitet og relationerne mellem befolkningen og forvaltningerne.

Annette Østergaard Schultz har systematisk gennemgået Thisted og Viborg amters arkiver for at belyse amtsrådets og amtsforvaltningens holdning til vejarbejderne. Det har været vigtigt at sammenligne de to amter, fordi befolkningen i Thisted Amt siges at have haft en meget mere positiv holdning til vejarbejderne end i Viborg Amt, hvor man generelt foretrak at betale sig fra sine pligter i form af højere amtstueskatter. Derudover har hun udnyttet sogneforstanderskabernes forhandlingsprotokoller

i en række landkommuner på Mors og i Refs og Hassing herreder.

Det er især de mindre hovedlandeveje og biveje, der er i centrum for analysen, netop fordi disse skulle vedligeholdes af de lokale beboere, mens de store hovedlandeveje normalt var udliciterede. De mindre landeveje og bivejene skulle vedligeholdes af det enkelte sogns beboere uden betaling i forhold til hver jordejers hartkornsansættelse, og således at hver ejendomsbesidder fik tildelt en bestemt vejlængde, som han havde ansvaret for. Hvert tredje år skulle sogneforstanderskabet sammen med politimesteren afgøre, hvilke veje i sognet, der skulle stilles under offentligt tilsyn og udbedres. Man må antage, at beboerne selv var interesserede i at have farbare veje, så der var vel tale om lystarbejde, men meget tyder nu på, at der i realiteten var mest pligtarbejde (heraf bogens titel, som ikke henviser til forfatterens forskningsvilkår).

Til at lede det praktiske arbejde ved vejene ansatte Viborg Amtsråd i 1842 overvejtjent C.C. Sørensen. Han var en ung, dynamisk embedsmand, der forelagde amtsrådet et meget ambitiøst forslag til forbedring af amtets veje. Han var imidlertid så uheldig at begrunde sit forslag med, at sådan havde man gjort på Sjælland. Dermed var forslaget vej til papirkurven sikret, og Sørensen blev fyret.

I 1842 blev der ved en stormflod overskyldt en vej, der forbandt landsbyen Nørre Dråby i Sejerslev Sogn på det nordlige Mors med landevejen mellem Nykøbing Mors og Feggesund. Landsbyens beboere ville benytte lejligheden til at få en anlagt en kortere og jævner vej til ho-

vedlande vejen, men det krævede både udlæg af jord og anlægsarbejder, som alle sognets beboere skulle bidrage til. Først i 1854 var Nørre Dråbys nye vej til mølle og købstad færdig, men så havde sagen også været helt ovre på Indenrigsministerens bord. Annette Østergaard Schultz skildrer levende, hvordan en lang række lokale konfliktmønstre bidrog til at forsinke og komplicere sagen. Almindelig jysk stædighed synes at have spillet en stor rolle, men sagen om de få kilometer vej er god til at vise det komplicerede samspil mellem sociale, økonomiske og familiære lokale strukturer på den ene side og autoriteterne på den anden side.

Konklusionen bliver, at der egentlig ikke var større forskel på befolkningens holdning til vejarbejdet i Tisted og Viborg amter. I det lange løb foretrak flere og flere at betale sig fra vejar-

bejdet, men det betød på den anden side, at de muligheder for at blokere eller i det mindste forsinke uønskede vejanlæg, som er demonstret i sagen om Nørre Dråby, ikke længere var til stede. Bogen handler egentlig ikke så meget om veje (hvilket mange sikkert vil begræde), som om den vanskelige etablering af det lokale selvstyre i den markante brydningstid, som midten af 1800-tallet var, og læseren får virkelig meget at vide om amtsråd, amtsvejbetjente, planeringsmænd, politimestre, sognefogder, sogneforstandskaber og også enkelte bønder og husmænd, dog især de genstridige der har sat sig spor i kilderne.

Det er næsten overflødig at nævne, at bogen selvfølgelig er forsynet med fyldige noter med præcise henvisninger til kilder og litteratur samt et stedregister.

Karl-Erik Frandsen

Den nødvendige bibliografi

Af Peter Birkelund, ph.d., arkivar, Rigsarkivet

John T. Lauridsen: Samarbejde og modstand. Danmark under den tyske besættelse 1940-45. En bibliografi. Det Kongelige Bibliotek og Museum Tusulanums Forlag 2002. 683 sider. 398 kr.

Endelig kom den! Den store bibliografi over litteraturen om besættelsen 1940-45.

Der har tidligere været mindre tilløb til at forsøge at skaffe et overblik over de forskellige emner inden for den omfangsrige litteratur vedr. besættelsestiden, men med John T. Lauridsens har vi fået den fyldigste, den mest vidtfavnende og den mest gennemarbejdede. Omkring 8000 titler (poster) vedr. besættelsestiden er det blevet til.

Tidsmæssigt dækker bibliografien litteratur om Danmark under den tyske besættelse i perioden 9. april 1940 til 5. maj 1945 skrevet på de skandinaviske sprog, samt færøsk, tysk, engelsk, fransk og hollandsk. På flere punkter rækkes der i bibliografien dog tilbage til 1930'erne og fremad ud over befrielsen. Før krigen bl.a. forudsætningerne for 9. april og dansk flygtningepolitik i 30'erne, og efter krigen bl.a. Bornholms besættelse og retsopgøret. Selvom der således ikke udelukkende medtages titler om besættel-

sestiden, er det et helt stringent princip, at kun bøger som er udgivet efter 4. maj 1945 er inkluderet - dvs. at den illegale litteratur udgivet under besættelsen ikke er med. Ellers medtages der litteratur i bredeste forstand: videnskabelige afhandlinger (trykte som utrykte), populærvidenskabelige fremstillinger, erindringer, artikler, skolebøger mv. og ikke mindst anmeldelser, men også skønlitteratur, noveller, digte og dokumentar- og spillefilm om besættelsen. Avisartikler er dog ikke medtaget.

Bibliografien er ikke kommenteret, hvilket også ville bringe sidetallet voldsomt i vejret, men i stedet er den stærkt systematiseret. Indholdet i en bog eller artikel kan som oftest identificeres på titlen, men i tvivlstilfælde er tilføjet en „redaktionel oplysning“, hvor emne eller personnavn fremgår. Den anvendte systematik er opfundet til formålet, idet de eksisterende klassifikationssystemer viste sig for grove. Systematikken bygger på den opfattelse, at der i tiden 1940-45 samtidig og sideløbende eksisterede både samarbejde og modstand. Hvor det officielle Danmark (partierne, interesseorganisationerne, erhvervslivet mv.) repræsenterede samarbejdet med tyskerne og modstanden blev repræsenteret af det uofficielle Danmark, nemlig af enkeltpersoner og grupper. Bibliografien

er opdelt i 10 hovedgrupper med undergrupper, hvor de mest udspecificerede og omfangsrige er grupperne om samarbejdspolitikken og om modstandsbevægelsen.

Overgangen mellem samarbejde og modstand er flydende, hvorfor Lauridsen i visse tilfælde har måttet øve vold på virkeligheden. Selv nævner han eksemplet med John Christmas Møller, som i ord og handling var modstandsorienteret, men som hovedsagelig skal findes under Det konservative Folkeparti under „Forhandlings- og samarbejdspolitikken“. På samarbejdssiden finder vi også undergruppen „Henrettelser - Henrettede“. Denne undergruppe ville efter min mening mere naturligt knytte sig til modstandssiden, al den stund at alle titler handler om de henrettede modstandsfolk og om ikke dem der skød dem. Men som altid når man skal foretage en kategorisering, må man træffe nogle valg og nogle fravalg. Det er også tilfældet her. For disse valg redegør Lauridsen grundigt i sin indledning (som også bringes i engelsk oversættelse). Her ridser han også forskningstraditionen op, som den har udviklet sig fra Jørgen Hæstrups konsensus-opfattelse i 1950'erne til konflikt-opfattelsen i 1970'erne med Aage Trommer, Hans Kirchhoff m.fl. og videre til den nyeste forskningsgeneration, som har taget tabubelagte emner op, bl.a. om de der gik i tysk tjeneste. Forholdet mellem historikerne og de tidligere modstandsfolk (af Lauridsen kaldet „kolde forskerhjerner og glødende patrioter“) behandles. Det sker måske lige bramfrit nok, hvis man da har et ønske om en fortsat dialog mellem forskere og aktører fra dengang.

Men indledningen er da heller ikke bibliografiens kerneopgave. Det er dens anvendelighed som et arbejdsredskab til at skabe overblik til fornyet forskning og indsigt. Her synes kategoriseringen at holde. Under de opslag jeg har foretaget inden for de undergrupper, som jeg kender godt, har jeg fundet hvad jeg forventede, plus lidt mere. Den største svaghed er for-

mentlig, at der i opstillingen ikke skelnes mellem den gedigne forskning og tendentiøst bras. De står side om side uden nogen skelnen. En titel er en titel. Dog kan man af de eventuelt tilknyttede anmeldelser ane om der er tale om „skidt eller kanel“. Bagerst i bogen findes to eminente registre, som gør søgninger på tværs af systematikken mulig: Et personregister der omfatter forfattere, udgivere, redaktører og omtalte personer, og et detaljeret alfabetisk ordnet stedregister.

Forfatteren udtrykker håb om i en overskuelig fremtid, at kunne udsende en ajourført udgave af bibliografien. Hvis det skulle lykkedes, kunne det, for at skabe lidt mere overskuelighed for de enkelte opslag, være en god idé øverst på hver side at anføre hoved- og undergruppenavn. Ligeledes opfordrer han læserne til at gøre opmærksom på fejl og mangler. Et par stykker kan rides op her: Joachim Lunds utrykte ph.d.-afhandling „Danmark og den europæiske nyordning. Det nazistiske Grossraumwirtschaft 1940-42“ fra 1999 mangler. Og andre titler fra samme Joachim Lunds hånd skal i personregistret dels søges under „Lund, Joachim“ og dels under „Lund, Peter Joachim“.

Afslutningsvis skal undertegnede opfordre til også at gøre bibliografien tilgængelig i en elektronisk udgave. Vel giver en databasesøgning ikke samme oversigt som en trykt bibliografi man kan bladere i, men til fremsøgning af enkelttitler, -emner og -personer, er den søgemulighed som elektronikken tilbyder uvurderlig. Jeg er en af de heldige, som siden 1998 har haft adgang til et foreløbigt „dump“ af databasen, og har derfor ved selvsyn konstateret hvor givende, og ofte med overraskende resultater, sådanne søgninger kan være.

Arbejdet er imponerende og med denne bibliografi har forskningen fået et vægtigt værktøj, som ingen der beskæftiger sig seriøst med besættelsestiden vil kunne undvære.

Peter Birkelund

Ecce homo (II): Nora og eunukkerne

Af Anne Katrine Gjerløff, cand.mag., ph.d.stipendiat, Institut for Historie, Københavns Universitet.

I 1900-tallets første årtier var udforskningen af menneskets hormoner og aldringsprocesser ganske nye felter indenfor videnskaben. En af pionererne på dette område var den russisk-franske læge Serge Voronoff. I 1800-tallets slutning havde han som ung læge arbejdet i Egypten, hvor der stadig fandtes haremsbevogtende eunukker. Voronoffs interesse blev vakt af de kastrerede mænds tidlige ældning, og han konkluderede at disse to ting måtte hænge sammen. I de følgende årtier foretog Voronoff en mængde forsøg med transplantation af testikler fra unge til ældre dyr og noterede sig at en sådan overførsel i høj grad foryngede dyrenes udseende og opførsel og grunden var lagt til en tilsyneladende epokegørende kur mod alderdom. Ikke kun for dyr, men for mennesket selv.

En ganske forståelig mangel på frivillige mandlige donorer til Voronoffs transplantationer fik ham til at forsøge sig med indoperering af dele af testikler fra geder og aber i mænds underliv. Den første succesfulde operation blev foretaget i Paris i 1920 – det blev en voldsom succes. Ældre velhavende mænd flokkedes om Voronoffs klinik for at underkaste sig hans foryngelseskur, og den intensive jagt på egnede donoraber fik den franske stat til at forbyde abejagt i kolonierne. Dette problem forsøgte Voronoff siden afhjulpet med oprettelsen af en abekoloni ved Rivieraen finansieret af arven fra hans kone (nr. 2 ud af 3) der var amerikansk milliardær-arving. Foryngelseskuren blev fasionabel i hele Europa og blev årsag til satire, debat og hård kritik af både videnskabelige og moralske årsager. I Danmark udkom Voronoffs bog *Min Foryngelsesmetode* i 1928, men rygterne om hans operationer havde længe været kendt.

De mest opsigtsvækkende rygter opstod da Voronoff forsøgte også at behandle kvinder for alderdommens skavanker. Ligesom mænd kunne behandles med indsættelse af dele af abetestikler, måtte kvinder kunne behandles med abers æggestokke. I midten af 1920'erne forlød det da også snart at Voronoff havde foretaget skumle eksperimenter med en chimpansehun ved navn Nora. Om det gjaldt at Noras æg-

gestokke nu befandt sig i en kvinde der var gravid, eller om Nora selv havde modtaget et sæt menneskelige æggestokke og nu ventede en unge var rygterne dog ikke helt enige om, men fælles for rygterne var at Voronoffs behandling af kvinder nu pludseligt opfattedes som en måde at skabe et abemenneske på.

Den danske forfatter Helge Rode gik i sin essay-samling *Det store Ja* fra 1926 skarpt imod hvad han kaldte „*Professor Voronoffs hæslige Eksperiment*“. At lade en chimpanse føde et menneskebarn var på alle måder afskyeligt og uetisk. Helge Rodes – og andres – kraftige reaktion skyldes ikke blot det uetiske og moralsk nedbrydelige i at udviske grænsen mellem dyr og menneske. Selve udbredelsen af rygten om Noras nedkomst kan ses som manifestationen af en fascination af spørgsmålet om hvor tæt vi egentlig er på aberne. Tanken om en krydsning mellem abe og menneske pirrer til frygt og fantasi – selv hvis der „kun“ er tale om kunstig insemination. Om denne fantasi vidner utallige lignende rygter om skrupelløse videnskabsmænds dunkle forsøg, og emnets hyppige optræden i science fiction. I Vercors bog *Les animaux dénaturés* (dansk oversættelse: *Springet til menneske*) fra 1952 dræber en antropolog således sin søn som er resultatet af en insemination af en abemenneskehun – og lade derpå retten afgøre om det var mord på et menneske eller aflivning af et dyr. Med den moderne genetiks påvisning af at ligheden mellem mennesket og chimpansen overstiger 99 % forsøger dyreværnsgrupper – det såkaldte GAP-project – på samme måde at få jagt på menneskeaber behandlet som mord.

Om Voronoffs „*hæslige Eksperiment*“ ville være lykkedes ved vi ikke – man kan kun svare som redaktionen for det populærvidenskabelige tidsskrift *Frem* gjorde det til en anonym norsk læser allerede i 1907: „*det er endnu et aabent Spørgsmaal hvorvidt Forbindelse mellem de højeststaaende Aber og Mennesker kan bære Frugt.*“ Hvis Noras påståede graviditet havde båret frugt, er det dog mit gæt, at æblet ikke var faldet langt fra stammen.

Anne Katrine Gjerløff